

Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja

1914. július végén a négy nagyhatalom – különböző önző megfontolásokból – tudatosan vállalta az európai háborút. A döntésért – ha eltérő mértékben is – valamennyien felelősök voltak. A szövetségi rendszerek mellett a katonai mozgósítások logikája vezetett az első, igazán világméretű háború kitöréséhez. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása. Valamennyi európai nagyhatalom hadban állt egymással, elsősorban a korabeli politikai elit elégtelen felkészültsége, valamint a nemzetállami értelmiség túlhatalma miatt. Ez a politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről.

Az I. világháborúban a keleti fronton a központi hatalmakat alkotó Német Birodalom és Ausztria–Magyarország harci cselekményei zajlottak Oroszországgal. A háború kiterjedt Kelet-Európa nagy részére, s a front Románia 1916. évi hadba lépése után a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt. A nyugati front évekig tartó állóháborúival szemben a háború középső szakaszában itt nagyobb frontmozgások következtek be, mert a földrajzi helyzet megkönnyítette a központi hatalmak csapatcseréit más harcterekkel. Ráadásul döntőnek bizonyult a Lenin vezette bolsevikok német támogatása, akik az 1917. októberi forradalomban átvették a hatalmat Oroszországban.

A központi hatalmak erős nyomására a forradalmi Szovjet-Oroszország 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban különbékére kényszerült, s a központi hatalmak megszerezték a számukra gazdaságilag fontos Ukrajnát, az Egyesült Államok hadba lépése miatt azonban nem tudták kamatoztatni előnyüket a háború menetében. A soknemzetiségű Oroszország és Ausztria–Magyarország felbomlása, s nyomában új nemzetállamok létrejötte korszakváltást jelentett Közép- és Kelet-Európa történetében.

A Német Birodalom stratégiai tervei

Az 1877–1878. évi Balkán-válság után az európai stratégiák orosz–német háború lehetőségével számoltak. Eközben azonban senki sem gondolt egy Oroszország elleni német támadásra, amely ellen szóltak a nagy távolságok, a hiányzó vasúti hálózat és Nyugat-Oroszország ritka települései. Otto von Bismarck (1815–1898) német kancellár 1879–1880-ban, majd 1887–1888-ban határozottan elutasította Helmuth Moltke (1800–1891) porosz vezérkari főnök kísérleteit, hogy a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország preventív háborút indítson Oroszország ellen.

Alfred von Schlieffen (1833–1913) német vezérkarkari főnök terve szerint német részről 1905 után is abból indultak ki, hogy egy nagy európai háborút minden esetben egyidejűleg Franciaország és Oroszország ellen kell folytatni, amelyhez általános hadkötelezettséget kell bevezetni. A saját erőt kezdettől megosztó kétfrontos háborúra kényszerülve Nyugaton a hadsereg majdnem teljes koncentrációjával mindent el kell követni a Franciaország elleni döntés kicsikarására, majd az erőket vasúti szállítással Oroszország

ellen bevetni. Addig a keleti porosz provinciákat lehetőleg csak gyenge erők védik, amelyek kedvezőtlen esetben visszavonulnak az alsó Visztula vonalára.¹

A német vezérkar számára világos volt, hogy a Kelet-Poroszország elleni orosz támadás vasúti hálózatuk helyzete és a Mazúri-tavak természetes akadályai miatt két tengelyen várható: Litvániából kiindulva nyugatra, s Varsóból kiindulva észak-nyugati irányba. Mindez lehetőséget kínált a németeknek, hogy orosz támadás esetén azok megosztott erői ellen kihasználják a belső német vasútvonalak előnyeit.

Németország kelet-poroszországi pozíciói azonban szövetségesének magatartásától függtek. Ausztria–Magyarország Galíciából kiinduló északi irányú támadása esetén az oroszok összeköttetési vonalaik védelme miatt nem támadhattak a Visztula mentén Thorn (ma a lengyel Toruń) irányába. Ha azonban az osztrák–magyar erők nem támadnak Galíciából, vagy a Kárpátokban deffenzívában maradnak, akkor az oroszokra nem érvényes ez a korlátozás. S egy Thorn, majd azon túlmenően Berlin, illetve Németország belseje elleni támadás is elképzelhető lenne, miként Joseph Jaques Joffre (1852–1932) francia marsall, 1911-től vezérkari főnök 1913-ban az oroszoknak ajánlotta. Ezért az osztrák–magyar offenzíva indítása közvetlen német érdek volt.

A német vezérkar 1. osztályát nyugtalanította az orosz hadsereg gyorsan növekvő teljesítménye. 1914 februárjában jelentést készítettek erejük gyarapodásáról, jobb felfegyverzésükről és kiképzésükről, a tartalékosok számának növekedéséről, valamint a mozgósítás és a felvonulás tempójának növeléséről. Főleg a „háborús előkészületek szakaszára” hívták fel a figyelmet, amely valójában titkos mozgósítást jelentett. De semmi sem utalt arra, miszerint az 1. osztály abból indult volna ki, hogy az oroszok csak a 30, sőt a 45. mozgósítási napon lennének bevetésre készen. Az oroszok Schlieffen valamennyi hadijátékában a 15. és 27. mozgósítási nap között támadtak.

Az Oroszország elleni háború kérdése a polgári birodalmi vezetés számításaiban kül- és belpolitikai megfontolásokból sokkal nagyobb szerepet kapott, mint a Franciaországra koncentrált katonai vezetésnél, akik végül eltanácsoltak az Oroszországhoz intézett hadüzenettől. Eltekintve attól, hogy a Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921) német birodalmi kancellár körüli csoport messzemenően Oroszországot tartotta az európai német hatalmi pozíciók nagyobb fenyegetésének, a kancellár az 1914. júliusi válság alatt elsősorban a német nyugati offenzív fellépés diplomáciai biztosítékait, valamint a brit hadbalépés megnehezítését, kedvező esetben annak megakadályozását szorgalmazta.

Gottlieb von Jagow (1863–1935) német birodalmi külügyi államtitkár 1926-ban visszatekintve körvonalazta a német politikai vezetés logikáját, amely 1914. augusztus 1-jén – miután az orosz kormány mozgósított – hadat üzent Oroszországnak: „Oroszország eljárása volt tehát a bázis, amelyen a nyugati cselekmény alapult. [...] A belgiumi bevonulást csak a Franciaországgal folyó háborúval, ezt pedig csak az Oroszországgal folyó háborúval lehetett igazolni. Ha nincs háború Oroszországgal, akkor nincs ürügyünk a nyugati háborúra.”² Bethmann Hollweg az Oroszországgal folyó háborút a szociáldemokrácia híveire való tekintettel is kívánatosnak tartotta: a nyugati agressziós háborút – súlyos belső feszültségektől tartva – számukra egyidejűleg a „reakciós cárizmus” elleni „védelmi háborúként” közvetítette, hogy őket is megnyerje háborús céljának.

¹ REICHSARCHIV (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918. Band 2. Die Befreiung Ostpreußens*. Berlin, 1925. 39.

² GUTSCHE, WILLIBALD–KAULISCH, BALDUR (Hrsg.): *Herrschaftsmethoden des deutschen Imperialismus 1897/98 bis 1917. Dokumente zur innen- und außenpolitischen Strategie und Taktik der herrschenden Klassen des Deutschen Reiches*. Berlin, 1977. 187.

Ausztria–Magyarország indulási pozíciója

Az osztrák–magyar vezérkar tervei kényes stratégiai helyzettel szembesültek. A k.u.k. hadsereg vezérkari főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) felismerte, hogy az európai háború a Balkánról indul ki, ezért valószínűnek tartotta a Szerbia elleni háborút. A Monarchia számára a legnagyobb fenyegetést azonban az orosz cárizmus jelentette, amellyel a balkáni befolyásért vetélkedett. A k.u.k. hadsereg tagolódása számolt is e körülménnyel, s a német hadászati terveknek alárendelt Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi sikert követően a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, s lerohanják Szerbiát. Conrad döntőnek tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezen a nyugati frontról, mert egyébként a Monarchia nem tudja feltartani az orosz haderőt. Erre azonban sohasem kapott megnyugtató ígéretet.³

A csapatok zömének *A-Staffel*-ként Galíciában kellett szembeszállnia a lehetséges orosz fenyegetéssel. A szerbiai határt a hadsereg kisebb része, a *Minimalgruppe Balkan* fedte le. A két csapatrész mellett 12 hadosztályból álló erős tartalékot képeztek. Ezt az ún. *B-Staffel*-t a politikai és katonai helyzet függvényében offenzívan a szerb királyság, vagy Oroszország ellen vetnék be. Alfred Redl osztrák ezredes, a hírszerző részleg vezetőjének helyettese azonban elárulta az oroszoknak az Orosz Birodalomról rendelkezésre álló terveket és rejtett információkat. Ugyan már 1913-ban letartóztatták, de a nyomozók előtt rejtve maradt a kiadott információk mennyisége, s már időben is lehetetlen volt az egész stratégiát átalakítani.

1914. augusztus 23-án a galíciai határnál négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása, amely az első napokban még győzelmeket aratott. Végeredményben azonban a jobbszárnyon (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében) súlyos vereséget (közel 300 000 fő) szenvedett. Vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődöt.⁴

A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították a Berlin és Krakkó felé törő orosz előrenyomulást. A Monarchiának azonban ehhez a Kárpátokból kellett elvonnia haderőt, így a keleti front legdélibb szárnya meggyengült. Az orosz hadvezetés ezt kihasználva decemberben itt indított támadást, s a Monarchia véres harcokban és hatalmas veszteségeket szenvedve – főleg Limanowánál és az Északkeleti-Kárpátokban – megállította az orosz támadást. A Monarchia a keleti hadszíntéren 1914 végéig 800 000 fős emberveszteséget szenvedett.⁵

Az Orosz Birodalom helyzete és hadicéljai (1914. augusztus 30.)

Az orosz birodalom az 1904–1905. évi vesztes orosz–japán háború után feladta imperialista törekvéseit Ázsiában, s ezután főleg a Balkánra koncentrált. A pánszlávizmus,⁶

³ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2011. 124.

⁴ Uo. 131–132.

⁵ Uo. 132–133.

⁶ 1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy „pánszláv unió” eljövételét vázolta fel, amelynek „tagállamai”:

1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galíciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;

valamennyi szláv nép egyesítésének célja miatt kényszerűen konfliktusba került Ausztria–Magyarországgal és annak német szövetségesével. Szabad kijáratra törekedett a Földközi-tengerre és jégmentes kikötő megszerzésére a Keleti-tengeren. Orosz érdekszférába igyekezett vonni Kelet-Poroszországot és Nyugat-Poroszország egy részét. A Földközi-tengerre való kijutáshoz meg kellett szereznie a Boszporusz feletti ellenőrzést; emiatt feszültsége támadt az Oszmán Birodalommal, amelynek veszélyeztette létét.

Az orosz katonai doktrína a 20. század kezdetén fordulóponthoz érkezett. Az orosz hadvezetés az 1893-ban Franciaországgal kiépített kapcsolat ellenére még defenzív álláspontot foglalt el. Ennek értelmében a Visztula mögött kell védelmi háborút folytatni, s ideiglenesen fel kell adni a három oldalról, a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által körbevett, s ezért nehezen védhető nyugat-lengyel területeket. Ez a helyzet változott meg 1910-ben, amikor Vlagyimir A. Szuhomlinov (1848–1926) hadügyminiszter elfogadta az ún. 19. számú tervet, amely orosz előrenyomulást helyezett kilátásba a német területeken, hogy Franciaországot tehermentesítse a Schlieffen-terv értelmében valószínűsíthető német támadástól. Jurij Danyilov, a miniszter vezető katonai tanácsadója az előrenyomulásra Kelet-Poroszországot választotta ki, mivel a terület délen és északon egyaránt megtámadható. A hadseregen belüli politikai és társadalmi rivalizálás azonban megghiúsította a terv eredeti megvalósítását. Helyette kompromisszumos megoldás lépett életbe: az orosz haderőt két hadseregcsoportra osztották: egy a Német Birodalom, a másik pedig Ausztria–Magyarország ellen állt fel. A terv két hadsereg benyomulását rögzítette a német területekre: a Paul von Rennenkampff tábornok vezette I. hadsereg (Nyeman-hadsereg) a Memeltől nyomulna előre, az Alekszandr Szamszonov tábornok vezette II. hadsereg (Narew-hadsereg) pedig délről támadna. A Délnyugati Fronton pedig a Nyikolaj Ivanov vezette csapatok Galíciában indulnának a Monarchia ellen.

A Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezette orosz főparancsnokság (sztavka) a Kelet-Poroszország elleni támadásra felállította az Északnyugati Frontot; az 1. és 2. hadsereg a harcok kezdetén 19 gyalogsági és 8 lovas hadosztályból állt. Galícia ellen a Délnyugati Frontot szervezte meg, amely a 3, 4, 5. és 8. hadseregből állt, s a harcok kezdetén 46 gyalogos és 18 lovas hadosztályt számlált. Nagy-Britannia és Franciaország ismételt nyomására már augusztus 7-én megkezdte két további hadsereg (a 9. és a 10.) felállítását közép-Lengyelországban, amelyek előnyomulását Breslau, illetve Posen irányában tűzték ki. Ebbe főleg az eredetileg az Észak-nyugati Frontba és a Dél-nyugati Frontba szánt csapatokat vonták be. Ráadásul az orosz főparancsnok megígérte nyugati szövetségeseinek, hogy a 15. mozgósítási nap után mind a két fronttal támadást indít a központi hatalmak ellen. Nagy-Britannia és Franciaország a kritikus pillanatban ragaszkodott az ígéret betartásához, jóllehet az Ausztria–Magyarország elleni orosz felvonulás ekkor még nem zárult le.⁷

2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;

3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;

4. a bolgár királyság Macedóniával;

5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével”;

6. a görög királyság;

7. a magyar királyság a megmaradt területeken;

8. Konstantinápoly és környéke;

9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.

Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemoniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világuralmának megalapozása lett volna. Lásd: ROMSICS IGNÁC: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 14.

⁷ Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. 336.

Szergej D. Szazonov (1860–1927) orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket:⁸

1. A három szövetséges fő célja Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése.
2. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg.
3. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia [...] és Nyugat-Galícia.
4. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot.
5. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna.
6. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának.
7. Helyreállítanák Hannover királyságot.
8. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság és a magyar királyság. Az osztrák császárság egyedül az „örökös tartományokra” terjedne ki. A cseh királyság a mai Cseh és Morvaországot jelentené. A magyar királyságnak Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával.
9. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát.
10. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában.
11. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák.
12. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna.
13. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

A cári birodalom társadalmi helyzete már régóta kritikus volt, s az emberek legnagyobb része szegénységben élt. A cári autokrácia elégedetlenséget váltott ki a polgári- és nemesi rétegekben is. Az orosz-japán háború és recesszió után kezdődött 1905. évi forradalomban az értelmiség is nagyobb szabadságot követelt. A cár veszített belföldi tekintélyéből és bukását csak a lakosságnak tett engedményekkel – októberi manifesztum – tudta megakadályozni. Első orosz népképviselőként létrejött a дума, de az alkotmány szerint alig volt befolyása. Nőtt azonban a mindinkább terjeszkedő sajtó népre gyakorolt propagandisztikus befolyása. Mindez korlátozta a kormány cselekvési szabadságát, mivel a liberális képviselők szalonképessé tették az állam iránti ellenzéki szerepüket, mintegy előkészítve a talajt az októberi forradalom baloldali csoportjai számára. Ellenzékiességüket tovább élte a cár reakciós politikája és értetlensége a politikai struktúra modernizálása iránt. Így Oroszország mindinkább instabil kormánnyal rendelkező gyenge autokrácia lett, amelynek folyamatosan figyelnie kellett a vele szembenálló ellenséges közvélemény irányzataira. Ugyan 1914-ben Oroszországban is egyfajta „pártközi békét” kötöttek, de ez a katonai vereségek miatt nem tartott sokáig. A cár már 1915-ben feloszlatta a dumát, s a képviselőket alkotmányos sérthetlenségük ellenére rendőrileg üldözte.

Német hadicélok Oroszország ellen (1914. szeptember 9.)

A Német Birodalomban az Oroszország elleni háború céljait hosszabb, komplex vitákban alakították ki a polgári birodalmi vezetés, a Legfelső Hadvezetés, valamint a magán- és különböző politikai érdekcsoportok intenzív részvételével.⁹ A szociálisan és politikailag rendkívül homogén milliön belül diametrálisan ellentétes pozíciók alakultak ki: a kelet-elbai nemesség exponált képviselői, az Alldeutscher Verband és a Hazafias Párt (Vaterlandspartei)

⁸ *Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts.* Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996. 82–83.

⁹ NÉMETH ISTVÁN: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 133–186.

szélsőséges annexiós programot képviseltek, amely többek között az orosz keleti-tengeri kormányzóságok hozzácsatolását sürgették a Porosz Királysághoz, miközben a pomerániai és kelet-porosz nemesség jelentős része kezdettől fogva a megegyezései békét, az orosz „rangtársak” megkímélését és a „jó értelemben vett” 19. századi német–orosz kapcsolatok helyreállítását szorgalmazták. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár ugyan alapvetően kívánatosnak tekintette Oroszország jelentős gyengítését és „visszaszorítását”, de legkésőbb 1915 nyaráig energikusan a keleten kötendő különbéke híve volt, amely – eltekintve néhány megvalósíthatónak tekintett „biztosítéktól és garanciától” – helyreállította volna a status quót. Az 1914. „szeptemberi program” szerint általános hadicél: „A Német Birodalom belátható ideig történő biztosítása nyugat és kelet felé. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ismételten ne jelentkezhessen, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól és meg kell törni a nem orosz népek feletti hatalmát.”¹⁰

Erich von Falkenhayn (1861–1922) tábornok, a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke – 1916. augusztusi bukásáig – a kancellárnál is határozottabban a német–orosz megegyezései béke híve maradt, amelyet azonban 1915 vége után már nem tartott megvalósíthatónak.

Ezzel szemben a Külügyi Hivatalban (*Auswärtiges Amt*) egy gyorsan növekvő s végül mérvadó csoport már 1914. augusztus elejétől – Oroszország súlyos katonai veresége nyomán – „az orosz birodalom teljes szétesését” vizionálta.¹¹ Ezen irányzat képviselőihez tartozott Gottlieb von Jagow mellett az államtitkár-helyettes Arthur Zimmermann, a Külügyi Hivatalból a helyettes vezérkar politikai szekciójába átkerült Rudolf Nadolny, s Paul Rohrbach, a Hans Delbrückkel és Friedrich Naumannal szorosan együttműködő befolyásos liberális publicista, valamint Theodor Schiemann und Johannes Haller professzorok.¹² Kezdeményezésük kilátásba helyezte, hogy energikus ideológiai, anyagi és pénzügyi támogatással, többé-kevésbé erős nacionalista, autonóm és szeparatista tendenciákkal – a finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, zsidók, belorusszok, ukránok, a krími tatárok, a kubáni kozákok és különböző kaukázusi népek bevonásával – Oroszország tartós „dezintegrációját” idézzék elő, amelyek bénítják háborús cselekményeit. Végül pedig békeszerződésben rögzítsék az új, Németországra támaszkodó állami felépítmény alapjait. Rohrbach és mások a Baltikum „germanizálásának” gondolatával is eljátszottak. Zimmermann ösztönzésére a Külügyi Hivatal 1915 őszétől pedig arra is hajlott, hogy bizonyos körülmények között támogassa az emigráns orosz forradalmárok tevékenységét, vagyis a nacionalista „dezintegrációt” Oroszország társadalmi „forradalmasításával” egészítsék ki.

A központi hatalmak haderői Kelet-Poroszországban és Galíciában

A katonai terveknek megfelelően a német Legfelső Hadvezetés az 1914. augusztus 1-jén Oroszországnak átnyújtott hadüzenet után Kelet-Poroszországban csak egy nagyobb egységet, a 10,5 gyalogos hadosztályból és egy lovas hadosztályból álló, 150 000 fős 8. hadsereget állomásoztatta. A hadsereg-parancsnokságot alapvető stratégiai defenzívára utasították, de engedélyezték számára, hogy a várható orosz előrenyomulás után, kedvező kilátások esetén – például a Mazuri-tavak térségében – helyileg korlátozott offenzív akciókat

¹⁰ *Cronik Handbuch... i. m.* 83–84.

¹¹ STRAZHAS, ABBA: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917.* Wiesbaden, 1993. 261.

¹² FISCHER, FRITZ: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18.* 3. verbesserte Auflage. Droste Verlag, Düsseldorf, 1964. 141.

is folytasson. Egyúttal engedélyt kapott arra, hogy rendkívüli helyzetben a Visztulától keletre feladja Poroszországot.¹³

Az osztrák–magyar főparancsnokság Galíciában felvonultatta az 1. 3. és 4. hadseregét, valamint Kövess tábornok XII. hadtestét,¹⁴ amelyek együttesen 37,5 gyalogos-hadosztályt és 12 lovas-hadosztályt számláltak. Az 5. és 6. hadsereget Szerbia és Montenegro ellen vonultatták fel; a szintén itteni bevetésre szánt 2. hadsereget végül is átirányították Galíciába, amely azonban csak a hadműveletek megkezdése után érkezett meg. Elhatározták, hogy az 1. és 4. hadsereg felvonulását követően megtámadják a Lublin–Cholm térségében gyülekező orosz csapatokat; a maradék egységek pedig északi és észak-keleti irányú offenzívával fedezik azt előrenyomulást. Az elképzelésben szerepet játszott, hogy Helmuth von Moltke német vezérkari főnök 1909-ben megígérte Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) osztrák–magyar vezérkari főnöknek, hogy Kelet-Poroszországból kiinduló, Siedlce irányában időben koordinált előrenyomulással támogatják az osztrák–magyar akciót. De német részről nem történt semmiféle gyakorlati lépés, s az osztrák–magyar felet a 8. hadsereg elégtelen erejéről sem értesítették. Ezzel szemben a k.u.k. főhadiszállás német összekötő tisztje, Hugo von Freytag-Loringhoven folyamatos offenzív akciókat sürgetett Conradnál, amelyet ő megtagadott.¹⁵

A háború első hónapjaiban a központi hatalmak részéről a szó későbbi jelentése szerinti „front” keleten még nem jött létre. Délen az osztrák–magyar felvonulási terület – a Monarchia számára a fő háborús hadszíntér – és északon a német – a Legfelső Hadvezetés szemében a háború kezdetén mellékhadszíntér – sem földrajzilag, sem operatív módon nem kapcsolódtak egymáshoz. A német–orosz határ nagy részét – főleg Sziléziában, Posenben és Nyugat-Poroszországban – csak gyenge, másod- és harmad vonalbeli erők védték. Ausztria–Magyarország a fő háborús hadszíntérén kívül 2,5 gyalogos hadosztályt és egy lovas hadosztályt ajánlott fel Krakkó biztosítására.

A felső-sziléziai ipari terület biztonságosabb védelme érdekében a német csapatok augusztus 3-án megszállták Czesztochowát és Kaliszt (Kalisch). Utóbbit – állítólag a német polgári lakosság elleni támadások „megtorlásaként” – augusztus 7–8-án tüzérséggel rommá lőtték és nagy részét felégették.¹⁶

¹³ Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. 45.

¹⁴ Kövessházi Kövess Hermann báró (1854–1924) tábornok XII. hadteste a galíciai fronton egyedül szállt szembe Ruzszkij (1855–1919) tábornok 3. orosz hadseregével. A XII. hadtestet e harcokban súlyos veszteségek érték, s hol Brudermann altábornagy 3. hadseregének, hol Böhm-Ermölli tábornok 2. hadseregének parancsnoksága alatt állt. 1915 elején a XII. hadtestet feltöltötték és megerősítették, így jött létre a Kövess Hadseregcsoport (*Armeegruppe Kövess*), amelyet Woysch porosz vezérezredes parancsnoksága alá rendelték. Az 1915. május 2-i gorlice-tarnóvi áttörés során a Kövess hadseregcsoport előrenyomult a Visztula folyóig, és augusztusban rohammal bevette az ivangorodi orosz erődítményt.

¹⁵ SONDHAUS, LAWRENCE: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architect of the Apocalypse*. Boston–Leiden–Köln, 2000. 154.

¹⁶ OTTO, HELMUT–SCHMIEDEL, KARL: *Der erste Weltkrieg. Militärhistorischer Abriss*, 3., völlig überarbeitete und ergänzte Auflage, Berlin, 1977. 84. Miután Németország 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak, az orosz egységek visszavonultak Kaliszból. Augusztus 2-án az Ostrowóból érkezett s Preusker őrnagy parancsnoksága alatt álló 155. német gyalogosezred foglalta el a várost. A városnak 50 000 rubel hadisarcot kellett fizetnie és 20 túszt állítania. Öt nappal később a várost az 1792. évi tűzvész utáni második legnagyobb katasztrófa sújtotta, amelynek körülményei a mai napig tisztázatlanok. A német tüzérség Preusker őrnagy parancsára löni kezdte a védtelen várost, amely augusztus 22-éig tartott és számos halálos áldozatot követelt. A német propaganda akkortájt „szabadcsapatokról” beszélt, amelyek éjszaka a városban garázdálkodtak. Az eset körülményeit 1915–1916-ban vizsgáló német bizottság a kölcsönös lövöldözés okaként megállapította, hogy a német járőrök a rosszul megvilágított városban tévedésből lőttek egymásra. Preusker német parancsnok tévedését leplezendő hivatalosan megállapította, hogy a lövöldözésért a város lakossága viseli a felelősséget. A tüzérségi lövetés nyomán csak néhány templom és a kormányzói palota maradt épen, az új

Stallupönen (1914. augusztus 17.)

Augusztus 17-én az orosz 1. (Nyeman-) hadsereg a déli Suwalkitól az északi Schillehnen közötti teljes fronton megindította a nyugati irányú támadást. Az orosz III. és XX. hadtest támadásának fő iránya a német 1. gyalogos hadosztály állásai ellen irányult. Amikor reggel 8 óra tájban François megérkezett a hadosztályhoz, annak két brigádját Stallupöntől északkeletre, keletre és délkeletre már három orosz gyalogoshadosztály erői támadták. Dél tájban mindkét szárnyon a német egységek bekerítése rajzolódott ki. Ennek ellenére François és a hadosztály parancsnoka, Richard von Conta altábornagy az állások tartását rendelte el. François figyelmen kívül hagyta a 8. hadsereg parancsnokságának 14 óra tájban megérkezett parancsát, amely őt a csata félbeszakítására és a Gumbinnen irányába való visszavonulásra szólította fel. Ezalatt a csatazajra figyelmes lett Adalbert von Falk altábornagy, a 2. gyalogos hadosztály parancsnoka, és saját felelősségére hadosztálya négy zászlóalját elindította északi irányba az 1. gyalogos hadosztály támogatására. Az egység késő délután érkezett meg a csatamező déli részére, s Görítettennél beleütközött a 27. orosz gyalogos hadosztály szárnyába, amelyet éppen az I. Frigyes Vilmos király gránátos-ezred támadott. A kevés harci tapasztalattal rendelkező orosz hadosztály soraiban pánik tört ki, s néhány ezredük menekülésszerűen igyekezett vissza a határ irányába. A határfolyón való átkelésükkor a közvetlen irányzással tüzelő német tüzérség súlyos veszteséget okozott az oroszoknak, s több ezer orosz katona megadta magát; egyedül a 105. gyalogos ezredük 3000 embert veszített.

Az északi szárnyon a német egységek a délután folyamán folyamatosan visszavonultak Stallupönen irányába. A sötétség beköszöntével az orosz parancsnokok leállították támadásaikat. A csata során az orosz egységek északon bekerítették a német állásokat és estére elérték a Stallupöntől 40 km-re észak-nyugatra fekvő Kussent. Így az 1. német gyalogos hadosztályt az a veszély fenyegette, hogy rövid időn belül elvágják a Gumbinnen–Insterburg térségtől. Estére egy orosz brigád Stallupöntől délnyugatra is benyomult a német állások hátába. De François még mindig vonakodott visszavonulást elrendelni. Ehelyett azt tervezte, hogy másnap folytatja a csatát, jóllehet teljesen világos volt, hogy az orosz túlerő még nagyobb lesz. Csak a 8. hadsereg újabb parancsára indította el késő este csapatait Gumbinnen irányába. Az I. hadtest Gumbinnen térségében egyesült a 8. hadsereg fő erejével, majd Gumbinnennél megütközött az orosz egységekkel.

A gumbinneri csata (1914. augusztus 19–20.)

A gumbinneri csata során az orosz csapatok rövid ideig elfoglalták Kelet-Poroszország kétharmadát. Betörésüknek majd a tannenbergi (1914. augusztus 26–30.) és a Mazúri-tavaknál (1914. szeptember 6–14.) folyó csaták vetettek véget. Felső-Elzász, Lotaringia és a gyarmatok mellett így Kelet-Poroszország a német császárság azon kevés területei közé tartozott, amelyek közvetlen harci cselekmények színhelyei voltak. Az orosz támadás miatt pedig a háborút korábban ellenző szociáldemokrácia is a rendszer oldalára állt. II. Miklós orosz cár (1868–1918) 1914. július 30-án rendelte el az orosz mozgósítást. Jóllehet mindez augusztus közepére még nem zárult le (a német katonai vezetés 6–8 hetes orosz felvonulási idővel számolt), de Franciaország és Nagy-Britannia az oroszoknál gyors

városháza és a színház szinte valamennyi lakóházzal együtt romhalmazzá vált: 426 lakóház, kilenc gyár és hat középület pusztult el. Kalisch lerombolása akkor egész Európában ismertté vált, s nem kis erkölcsi károkat okozott a központi hatalmaknak. 1914 decemberében már csak 5000 lakos élt a városban, s ennek ellenére „A Visztulától balra fekvő Lengyelország császári német közigazgatásának” székhelye maradt. A porosz közigazgatás 1916–1917-ben a város német építészeti stílusban történő újjáépítését javasolta, amely a lengyel lakosság ellenállása miatt meghiúsult. Később, a független Lengyelország városi hatóságai lengyel stílusú újjáépítést fogadtak el, s megkísérelték helyreállítani a város korábbi szépségét. 1919-ben a helység 29 227 lakossal rendelkezett.

beavatkozást sürgetett a nyugati front tehermentesítése és a Német Birodalom szorongattatása érdekében. Ezért 1914. augusztus közepén a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) és a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) 450 ezer katonával – Zsilinszkij tábornok főparancsnoksága alatt – bevonult Kelet-Poroszországba, hogy a 150 000 fős 8. német hadsereget bekerítse és megsemmisítse. Az 1. orosz hadsereg már 1914. augusztus 17-én Schirwindt térségében 40 km-re benyomult Kelet-Poroszországba. Stallupönen mellett itt már aznap megütközött a Hermann von François tábornok vezette I. német hadtesttel. Maximilian von Prittwitz tábornok a Mazúri-tavaktól északra, az Angerapp mentén állította fel hadseregét. Itt akarta az orosz egységeket megtámadni és két oldalról bekeríteni. Kelet-Poroszország déli határait pedig csak a Friedrich von Scholtz tábornok vezette XX. hadtest védte.

Augusztus 19-én az oroszok több helyen támadtak, de mindenütt visszaverték őket. Másnap reggel német ellentámadás indult. Az északi szárnyon az I. német hadtest támadása sikeres volt, s visszaszorította az orosz 1. hadsereg jobb szárnyát. A középső frontszakaszon az August von Mackensen vezette XVII. hadtestet a kezdeti sikerek után visszavetették kiinduló állásaikba, miközben súlyos, 8000 fős veszteséget szenvedett, s 1000 német katona hadifogságba került. A déli frontszakaszon az Otto von Below I. tartalék-hadtest és a 3. tartalék hadosztály kisebb összecsapásokba keveredett a IV. orosz hadtesttel. Mindkét oldalon a következő napi összecsapásra készülődtek.

Amikor jelentések érkeztek arról, hogy a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg a Mazuri-tavaktól nyugatra átlépte a déli határt, Prittwitz félbehagyta a csatát és kiadta a parancsot a Visztula mögé való visszavonulásra. A kényes helyzetben – a Moltke vezérőrnagy vezette vezérkar utasításához tartva magát, miszerint szükség esetén, hadserege vereségét elkerülendő feladhatja Kelet-Poroszországot és visszavonulhat a Visztula mögé – kibújt a bekerítés és Szamszonov hátbatámadásának veszélye alól.

Hadseregének vezérkarában azonban Paul Grünert vezérőrnagy, főszállásmester, valamint Max Hoffmann alezredes, első vezérkari tiszt úgy vélte, hogy a következő nap sikerrel kecsegtethet. Prittwitz a visszavonulással eljátszaná a lehetőséget, hogy leverje az 1. orosz hadsereget, s megtámadja az előrenyomuló 2. hadsereget, amelyik menetből még nem lenne azonnal harcra kész. Prittwitz, valamint vezérkari főnöke, Georg von Waldersee vezérőrnagy azonban ragaszkodtak döntésükhöz.

A gumbinni csata döntetlenül végződött, de az oroszok nem vonultak vissza. A németek 15 000, az oroszok 16 500 főt veszítettek. A német hadsereg hadtápfelügyelete azonban kiadta az átgondolatlan és végzetes parancsot a gabonatartalékok és az állatállomány Visztula mögé szállítására. Végtelen sorban, porban és hőségben a menekültek százezrei indultak nyugatra. A nagy főhadiszálláson szintén úgy vélekedtek, hogy elszietve adták ki a visszavonulási parancsot. Sőt Prittwitz a koblenzi főhadiszálláson tartózkodó Moltkéval folytatott telefonbeszélgetés során még a Visztula vonalának megtartását is kétségbe vonta. Moltkénak az volt az érzése, hogy Prittwitz alkalmatlan a helyzet kezelésére, ezért a császárnál leváltását kezdeményezte, aki elfogadta a javaslatot.

1914. augusztus 22-én felmentették Prittwitzet és Walderseet.¹⁷ A hadsereg új parancsnoka Paul von Hindenburg (1847–1934) gyalogsági tábornok, vezérkari főnöke pedig Erich Ludendorff vezérőrnagy (1865–1937) lett. Hindenburg már három éve nyugdíjban volt, Ludendorff pedig a német mozgósítás után a nyugati front 2. hadseregének főszállásmestereként szolgált, s a belga Liège elfoglalásával tüntette ki magát. Különvonattal azonnal a kelet-poroszországi Marienburgba szállították őket. A két porosz tisztnek szóba sem jöhetett az ősporosz provincia harc nélküli kiürítése. Az orosz

¹⁷ Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 193.

főparancsnokság nem tudott a német vezető-váltásról, s a gumbinneri csata félbeszakítása miatt abból indult ki, hogy a németek kiürítik Kelet-Poroszországot.

A tannenbergi csata: 1914. augusztus 26.–30.

Kelet-Poroszország földrajzi helyzete az orosz területbe való benyúlásával stratégiai különösen sebezhető volt. Oroszország rosszabb infrastruktúrája miatt a Schlieffen-terv Franciaország és Oroszország párhuzamos hadüzenete esetén azzal számolt, hogy Franciaország négy héttel gyorsabban mozgósíthat. Ezért az egész hadsereget Franciaország ellen kell küldeni. A német Legfelső Hadvezetés hét hadsereget állomásoztatott a nyugati fronton, hogy gyors győzelmet érjen el Franciaországgal szemben. A júliusi válságot Oroszország azonban már a mozgósításra használta fel, így a helyzet teljesen megfordult. A provinciát csak a 8. hadsereg védte, s csapatainak gyengesége miatt különösen veszélyeztetett volt. Ezzel a körülménnyel az orosz nagy főhadiszállás már a háború előtti terveiben számolt. Az orosz főparancsnokság nyugati szövetségesei tehermentesítése érdekében két hadsereget küldött Kelet-Poroszország ellen: a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) keletről, az Alekszander Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) délről nyomult be Kelet-Poroszországba.¹⁸

A csata valójában a kelet-poroszországi Allensteintől délre zajlott; a német 8. hadsereg 153 000, az orosz 2. hadsereg pedig 191 000 katonát küldött a csatamezőre. Az ütközet a német csapatok győzelmével és a Kelet-Poroszország déli részébe nyomult orosz erők szétverésével végződött. A németek 3436 halottat veszítettek, s 6800 katonájuk sebesült meg; az oroszok kb. 30 000 halottat és sebesültet veszítettek, s mintegy 95 000 katonájuk került hadifogságba.

A hadsereg Hindenburg–Ludendorff féle új vezetése a visszavonulásból fejlesztette ki a tannenbergi ütközetet. De a kutatások szerint a német rádiófelderítésnek is szerepe volt a győzelemben. Békeidőben csak két későbbi hadviselő országban működött desifrózó osztály: az Osztrák–Magyar Monarchiában és Franciaországban. Az első világháború kitörésével azonban a 20. század kezdetétől használt rádiókészülékek új lehetőséget kínáltak a hírszerző szolgálatoknak.

A hadászati rádiófelderítés 1914 őszén Kelet-Poroszországban született meg, amikor a németek a tannenbergi csatában lehallgatták az oroszok kódolatlan rádióüzeneteit. Andrejev őrnagy, az orosz hadsereg rejtjelező irodájának vezetője saját soraikban lévő áruktól tartva túlságosan későn rendelte el a titkos kódkönyvek szétosztását. A rejtjelezetlen rádiózás megbosszulta magát s végül is vereséghez vezetett.

Az első elkeseredett harcokra 1914. augusztus 17–20-a között kerül sor Gawaiten–Gumbinnen térségében. Mivel a legtöbb orosz egység még semmiféle kódkönyvet nem kapott, a rádiósok kénytelenek voltak rejtjelezetlen szövegeket továbbítani. Nem is sejtették, hogy Königsbergben két oroszul jól beszélő német minden elfogott orosz rádióüzenetet megvizsgált: Bauermeister hadnagy, a Szentpétervárról időben visszarendelt IIIb osztály ügynöke, s Deubner bölcsész professzor, akik így pontosan követni tudták az ellenség mozgását. Hoffman őrnagy, a 8. hadsereg első vezérkari tisztje azonnal kigondolt egy tervet, amely a tannenbergi csata alap gondolata lett: a két legerősebb német hadtestet le kell választani a Nyemen-hadseregről és a 8. hadsereg súlypontját Kelet-Poroszország déli részére áthelyezve be kell keríteni a Narew-hadsereget.

1914. augusztus 21-én este a 2. orosz hadsereg 70 kilométer széles frontvonalon, a határt átlépve nyomult előre Kelet-Poroszországban. Amikor Prittwitz tábornok értesült a

¹⁸ NORMAN STONE: *The Eastern Front 1914–1917*. London, 1998. 44–48.

Narew-hadsereg támadásáról, félbe akarta hagyni a gumbinneri csatát, hogy visszavonuljon a Visztula mögé. Ezzel elveszett volna Kelet-Poroszország, s talán Berlin is veszélybe került volna. A Legfelső Hadvezetés azonnal visszarendelte Prittwitzet s utódjául a nyugalmazásból visszahívott Hindenburg vezérezredest, vezérkari főnökké pedig Ludendorff vezérőrnagyot nevezte ki.

Hindenburg augusztus 23-án 14 órakor érkezett meg Marienburgba, s átvette a 8. hadsereg főparancsnokságát. Pontosán ismerte az orosz hadseregcsoport céljait: három nappal korábban, a gawaiteni harcok végén egy halott orosz katonatisztnél megtalálták Zsilinszkij tábornok részletes hadműveleti utasításait. Ugyanakkor lehallgattak egy orosz rádióüzenetet, amely többek között támadási parancsot adott az 1. orosz hadsereg 4. hadtestjének. Időközben a németek jelentősen megerősítették lehallgató szolgálatukat. A 8. hadsereg öt mozgó állomáson kívül három szilárd telepítésű és nagy teljesítményű, a königsbergi, a graudenzi és a thorni erődben elhelyezett állomással rendelkezett.

Hindenburg haditerve lényegében már augusztus 23-ára elkészült. A 8. hadsereg minden erejét összevonta a Narew-hadsereg elleni támadáshoz. A Nyeman-hadsereg feltartóztatására csak könnyűlovassági és népfelkelő egységek vékony védelmi vonalát állította fel. Augusztus 25-én reggel lehallgatták Szamszonov rádióon kiadott parancsát, így Hindenburg már pontosan ismerte szándékaikat és tagozódásukat. Augusztus 26–30-a között a 8. német hadsereg körülfárta és felmorzsolta a 2. orosz hadsereget, s kivívta a tannenbergi győzelmet. Az orosz veszteség mintegy 50 ezer halott vagy eltűnt, 92 ezer sebesült és óriási mennyiségű hadianyag. Emlékirataiban Hindenburg azonban nem említette a lehallgatott rádióüzeneteket.¹⁹ Rövidesen mindketten nemzeti hőssé váltak. A tannenbergi és a Mazúri-tavi csaták egyértelművé tették, hogy Németország védelmi háborút folytat.

A tannenbergi vereség okaira Danyilov tábornok – az orosz hadsereg főszállásmestere – emigrációjában így emlékezett: „A hiányos felderítés, a rosszul megszervezett kapcsolattartás, a helyzet hibás értékelése és egyéb durva hiányosságok okozták a vereséget. Ezek a hiányosságok háborús felkészültségünk elégtelenségéből következtek, ami felszínre is került a legtapasztaltabb és legügyesebb ellenségünkkel való első komoly összecsapásnál.”²⁰

Orosz megszállás Kelet-Poroszországban 1914 nyarán

Két hónappal később egy újabb, céljaiban korlátozottabb orosz offenzíva ugyan Kelet-Poroszország keleti részeinek ideiglenes megszállásához vezetett, de elakadt az Angerapp és a Mazúri-tavak mentén időközben kiépített német állásokon. Ekkorra a német–orosz front már délre helyeződött át.

Kelet-Poroszországban az augusztusi orosz megszállás után a német polgári lakosságot rendkívüli szenvedések és atrocitások érték: ezeket deportáltak Szibériába, civileket gyilkoltak és erőszakoltak meg, vagy kémkedéssel vádolva kivégeztek. Mindennaposak voltak a gyűjtogatások és a fosztogatások; az oroszok 39 várost és közel 2000 falut romboltak le.

Az embertelenség és a barbarizmus ezen inváziója miatt 1914. október 4-én 93 német értelmiségi *Felhívás a kulturális világhoz* című beadványukban azt írták, hogy keleten „a föld az orosz hordák által lemészárolt asszonyok és gyermekek vérével issza”. A kelet-poroszországi károkat nem a háború rovására írták, hanem az ellenfél rombolási örületének tulajdonították, amely elpusztította a megszállt területeket és gátlástalan hadviselést folytatott.

Hindenburg és Ludendorff 1915 első hónapjaira végleg kiszorította az orosz csapatokat Kelet-Poroszországból, majd több mint félmillió német katona győzedelmesen

¹⁹ NÉMETH ISTVÁN: *Rádiófelderítés az első világháború kezdetén*. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv*. 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 138–139.

²⁰ Galántai József: *Az I. világháború...* i. m. 195.

bevonult az új országokba. A központi hatalmak sohasem ismert sikereket értek el. Visszaszerezték Galíciát, s augusztus–szeptemberben elfoglalták Varsót, Kaunast, Breszt-Litovszkot és Vlnát. 1915 szeptemberében a front Riga előtt stabilizálódott. Az orosz csapatokat 500 kilométerre vetették vissza; elveszítették egész Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet (Dél-Lettország) és Nyugat-Ukrajnát, vagyis egy franciaországnyi területet.²¹

A német katonákat mélyen megrendítette az ujonnan elfoglalt területek pusztítási szintje. A háború rendkívül súlyosan érintette a régiót. Az orosz politika „felperzselt föld”-taktikája (amelynek jegyében területet csak teljesen lerombolt és kaotikus állapotban lehetett átengedni az ellenségnek, miként Oroszországban 1812-ben, a napóleoni időkben történt) és a lakosság tömeges menekülése eddig ismeretlen mérvű sivárságot hagyott hátra. A „felperzselt föld” infrastruktúráját feltűnő alapossággal rombolták szét. A vasúti síneket felszaggatták, a vasútállomásokat felgyújtották, a távíróvezetékeket levágták, a hidakat levegőbe röpítették, a földeket felgyújtották, a kormányhivatalokat és archivumokat evakuálták. A tömeges menekülést a német hódítótól való félelem, részben azonban a hivatalos orosz politika váltotta ki. Az orosz kormánystatisztikákban a menekültek számát 1915 végéig minimum 3,3 millióra becsülték, s a későbbi kelet-európai menekülési hullám kezdetét jelentették. A „felperzselt föld” taktikája ugyanakkor a német hadvezetés számára igazolta az ellenfél korábban hirdetett szörnyűségeit, illetve bizonyosságot jelentett, hogy az orosz kormány feladta igényét az érintett területre.²²

Orosz kémkedés a Monarchia ellen

A cári birodalom kiváló kémszolgálattal rendelkezett, amelynek a háború előtti években egyre gyakrabban sikerült belső információkat szereznie a Monarchia háborús terveiről. Mindez főleg az ügyes orosz katonai attasékhöz fűződött, akiknek sikerült k.u.k. tiszteket informátorként megnyerniük, közöttük Alfred Redl ezredest, a Monarchia hírszerző szolgálatának (*Evidenzbüro*) főnökhelyettesét, aki 1912 októberétől a VIII. hadtest vezérkari főnöke volt. A homoszexuális, vérbajos tiszt költekező életmódja fenntartásához az oroszoknak, a franciáknak és az olaszoknak tíz éven keresztül árusította a mozgósítási utasításokat és a Monarchia vezérkarának a cárizmus elleni mozgósítási terveit. Később Bécsben voltaképpen nem voltak tisztában az elárult információk tényleges szintjével. Tevékenységének köszönhetően a bécsi katonai vezetők 75 orosz hadosztály létezéséről egyáltalán nem is tudtak. Állítólag egyedül 1912–1913-ban csaknem 60 000 koronát keresett árulásával, miközben a hírszerző szolgálat éves kerete ekkor 150 000 korona volt. Leleplezése után öngyilkosságra kényszerítették.²³

A háborúra készülődő cári birodalom nemcsak a Monarchia hatalmi centrumaiban kémkedett, hanem mindent elkövetett, hogy Galíciában, a Monarchia hadseregének legfontosabb felvonulási térségében is szoros információs hálózatot építsen ki. Főleg az ott élő rutén lakossági csoportokra vetettek szemet: az Oroszországhoz való kulturális közelségük s nehéz anyagi helyzetük miatt különösen kedvező feltételek kínálkoztak az orosz külföldi hírszerzés számára.

Conrad vezérkari főnök és munkatársai idegesen követték a galíciai helyzetet és messze túlbecsülték a cári hírszerzési toborzás sikereit. August Urbaski von Ostryniec, a

²¹ VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS: *Von „Ober Ost” nach „Ostland”?* In: GERHARD P. GROß: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung.* Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006. 296–297.

²² Uo. 298. Egyes számítások szerint Oroszországban 1917-ben több mint hat millió menekült (a kaukázusiakkal együtt), tehát az összlakosság közel 5%-a hagyta el szülőföldjét, amely nagyrészt kiürült és elnéptelenedett.

²³ FIZIKER RÓBERT: *Redl ezredes – kémelhárítóból kém.* In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv.* 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 106–111.

hírszerző szolgálat vezetője egyenesen úgy vélekedett, hogy a Monarchiát 1914 előtt szabályosan „elárasztották” az ellenséges ügynökök. E fenyegető fejlemény a hadseregvezetés véleménye szerint nemcsak az orosz kémkedésre, hanem a polgári közigazgatás passzivitására volt visszavezethető, amelynek nem sikerült a Galíciába való „beszivárgást” megállítani. Számos magasrangú csapatparancsnok véleménye szerint a polgári közigazgatás elégtelen fellépése a „ruszsofil” fertőzés ellen a háború kitörése után nagy hatással volt a k.u.k. hadsereg és Galícia rutén lakosságának viszonyára.

Az ellenségeskedések kitörését követően a Monarchia egységei többször megtámadták a lakossági csoportokat, abban a meggyőződésben, hogy a „belső ellenség” együttműködik a külső ellenséggel, Oroszországgal, s a „rutén árulás” akadályozza a Monarchia katonai céljait. S nemcsak árulással, hanem a harcokban való aktív részvétellel is vádolták őket. A Monarchia katonáinak így nemcsak a reguláris orosz csapatok ellen kellett védekezni, hanem a hátszaggal is harcba álltak. Szinte minden helységben előfordult, hogy a parasztok hátulról rálóttak a Monarchia katonáira. Akiket elfogtak, hadbírótság elé állították.

Az oroszok az informátorok számának növelésére gyakorta „gyermekkémekeket” is alkalmaztak, akik koldulással férkőztek a katonai oszlopok közé.²⁴ A kiterjedt kémháló – amely az északkeleti fronton láthatóan tovább bonyolította a k.u.k. csapatok helyzetét – szétzúzására a hadseregvezetés parancsára rendkívüli brutalitással jártak el. A helyzet csak az 1915. nyári, sikeres offenzívát követően javult, amikor a központi hatalmak visszaszerezték Galíciát. A Monarchia hadseregparancsnoksága ekkor megkísérelte fékezni a csapatok lakosság elleni atrocitásait, mert felismerte, hogy az erőszakos fellépés ellentétes hatást váltott ki, s inkább támogatta, mintsem fékezte a rutének együttműködését a cári birodalommal.²⁵

Az Oberost létrehozása

A német katonák első, közvetlen találkozása a keleti területekkel és emberekkel alapvető jelentőségű volt számukra a régió későbbi megítélésében. Egyik legfontosabb felismerésük e területek különbözősége volt, amelyek csak felszínesen alkották az Orosz Birodalom egységét.

A német tisztek és katonák számára ezek az országok rendkívül elmaradottnak tűntek, mintha visszatértek volna a múltba. A mezőgazdaság primitív módszerei, a modern erdőgazdaság hiánya és az erdők hasznosításáról való lemondás, az utak, épületek és falvak rossz állapota rossz benyomást keltett soraikban. A másik feltűnő körülmény számukra e területek etnikai sokszínűsége volt: itt litvánok, zsidók, lengyelek, lettek, oroszok, ukránok, belorusszok, tatárok éltek; később észtekkel és német kisebbségekkel is találkoztak, főleg a balti provinciák balti-német felső rétegeként. Ők hasonlóan tűntek a birodalmi németekhez, de mégis idegenek maradtak számukra. A térségben az etnikai identitás rendkívül vegyes képet mutatott; voltak, akik azt sem tudták, milyen nemzetiséghez tartoznak, mások pedig váltogatták nemzetiségi hovatartozásukat.

A keleti német hadműveletek jobb koordinációja érdekében 1914. november 1-jén a Baltikumban új német parancsnokságot (*Oberbefehlshaber Ost*, röviden *Ober Ost* vagy *Oberost*) állítottak fel, amelynek élére Hindenburg és Ludendorff került, akik kezdettől fogva szinte korlátlan önállóságot élveztek. A két katonai vezető a 8. és 9. hadsereg, Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Pomeránia, Posen és Szilézia provinciák valamennyi német egysége és szolgálati helye mellett még a 3 millió lakosú, a fenti területekkel azonos

²⁴ MARTIN SCHMITZ: *Tapfer, zäh und schlecht geführt. Kriegserfahrungen österreichisch-ungarischer Offiziere mit den russischen Gegnern 1914–1917*. In: BERNHARD BACHINGER–WOLFRAM DORNIK (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen, 2013. 48.

²⁵ Uo. 50–51.

nagyságú Oberost korlátlan ura is lett. Jóllehet a vele kapcsolatos végleges politikai célokról az ellentétes érdekek miatt még hosszadalmas vita folyt Németországon belül s a Monarchiával is, ezért számos rögtönzött intézkedés született.

Ludendorff kiépítette a német katonai megszállási politika modelljét. Hivatástudattal és technokrata módon, személyesen válogatta ki szakképzett német közigazgatási szakembereit. A rendkívül fejletlen és elmaradt viszonyok láttán elsődlegességet élvezett a „rendezett viszonyok” teremtése, majd viszonylag gyorsan az új kezdeményezések kibontakoztatása. Ludendorff közigazgatási kritériumai energiát és szakértelmet sugároztak. Az Oberost-állam központi ideológiai jelszava a „német munka” fogalma volt, amely ebben az értelemben közigazgatási szakértelmet jelentett. A népgazdaságok szétzilált energiáit a produktív célok érdekében német tisztviselők igazgatták; már a háború alatt új struktúrákat igyekeztek teremteni s az országokat úgy fejleszteni, hogy a jövőben szoros kapcsolatot tartsanak fenn Németországgal. Az Oberost hadigazdálkodásában a politikát fentről irányították: a közlekedéspolitikának át kellett fognia a lakosságot és a gazdaságot, a lakosságot pedig hosszútávú kultúrprogrammal befolyásolni.²⁶

Az intenzív ellenőrzés érdekében a régió felett „igazgatási hálót” feszítettek ki. A lakosság számára rendőri felügyelettel útleveleket bocsájtottak ki. Az ellenőrzés módszereihez tartozott a népszámlálás és az új közigazgatási határok kijelölése, amelyeket engedély nélkül nem lehetett elhagyni, még akkor sem, ha a szomszédos és összetartozó helységeket mesterségesen választották el egymástól. A közigazgatási utasítások betartását szigorúan ellenőrizték. Mivel néhány helyi nyelvben hiányoztak az adminisztratív rendeletek bizonyos fogalmai, a németek új szavakat is alkottak.

A német szervek elsődleges érdeke a régió gazdasági ellenőrzése, s a mezőgazdasági tartalékok kizsákmányolása volt a brit tengeri blokádnak a gyengítése érdekében. Bevezették a munkaerő, a tartalékok és az eszközök kényszer-rekquirálását. A gazdasági ellenőrzés szigorú intézkedésekkel járt. A teljes termést lefoglalták, a lovakat rekquirálták, s a többi hadigazdaságilag fontos nyersanyagot begyűjtötték. A terület gazdag erdőállományát kényszerszermunkás-zászlóaljok termelték ki.

A lakosság ellenőrzésének másik fontos indítéka a fertőző betegségektől (tífusz, malária, kolera, flektífusz) való félelem volt, mivel a járványok veszélyeztették a német csapatokat. Ezért kötelező oltásokat s fertőtlenítéseket rendeltek el, felügyelték a városok csatornahálózatát, s katonai bordélyházakat rendeztek be. Lezárták és fertőtlenítették a járvánnyal sújtott városi negyedeket. A megszállt területeken laboratóriumok és vizsgálati központok hálózatát építették ki, egyfajta tudományos előőrsöket az első világháború biológiai háborújában. A munka hasznos, de egyúttal veszélyes is volt; Lengyelországban az ötven katonarvos közül tíz tífuszban halt meg.²⁷

A nép és a tér kategóriákban gondolkodó német katonai adminisztráció elismerésre méltó s átfogó kultúrprogramot dolgozott ki a totális háború hallatlan anyagi igényei mellett. Folyóiratok jelentek meg a különböző etnikai csoportok nyelvén, múzeumi kiállításokat szerveztek, archeológiai ásatásokra és archívumi kutatásokra vállalkoztak, hogy a helyi lakosságot közelebb hozzák a régió történetéhez.

A helybeliek üdvözölték az anyanyelvi iskolák alapítását, jóllehet a német nyelv az első osztálytól kezdve kötelező volt, amelyet gyakran idősebb német katonák tanítottak. Katonaruhás színházi kritikusok járták s értékelték a különböző etnikai csoportok színházi előadásait. A politikai témák megvitatását szigorú cenzúra tiltotta meg. A helyieket felszólították, hogy a német kultúra legjavát sajátítsák el, ezért a színházakban ne könnyű szórakoztató darabokat mutassanak be, hanem klasszikusokat. A német nézők különösen

²⁶ Uo. 299–300.

²⁷ Uo. 301.

kedvelték Schiller *Wallenstein* című darabját, talán azért, mert a cselekmény a harminc éves háború alatt az akkori világhelyzethez hasonlított. A kulturális program arra irányult, hogy kiszűrje azokat az etnikai csoportokat, amelyek a jövőben további német kulturális licenszre érdemesültek. Politikai céljaik pedig Kelet-Európában a lengyelekkel szembeni litván ellensúly megteremtését célozták, olyan szerepet, amelyet a fehér-rutének is elfoglalnának majd várható reneszánszuk után.

A keleti területek megszállásának fontos dimenzióját jelentették a német katonák frontélményei is. Keleten összesen 2–3 millió német katona szolgált; évente átlagosan 1,3 millió, kb. fele annyi, mint a nyugati fronton. Élményeik kulcseleme az ismeretlen környezetben való dezorientáció, az emberileg érthető kívánság, s az, hogy mielőbb haza jussanak. A honvágy, a régiótól és az etnikai csoportoktól való félelem összekapcsolódott a betegségekkel való félelemmel. A régiót veszélyesnek és elmaradottnak ítélték. A híres *1914. évi eszmékben* számos német gondolkodó és propagandista úgy vélte: Németország az igazi német kultúra nevében folytat háborút a nyugati civilizáció mesterséges értékei ellen. Ez az ellentét keleten azonban szemlátomást nem érvényesült – itt a német katonák inkább kulturálatlansággal találkoztak, ezért magukat a hierarchia élére helyezték.

Az Oberost parancsnokság rövidesen a német hadvezetés és hadicél-tervezés különösen agresszív katonai–politikai centruma lett. Az orosz offenzíva kifulladását követően Hindenburg és Ludendorff elhatározta, hogy a Hohensalza–Thorn (Toruń) térségből kockázatos támadást indítanak az oroszok Délnyugati Frontjának szárnya ellen. Ehhez néhány napon belül vasúton az egész 9. hadsereget áthelyezték északra. Az 1914. november 11-én induló támadás teljesen meglepte az orosz felet, s váltakozó sikerrel folyó harcok után a németek december 6-án elfoglalták Lództ.

Az akció alatt súlyos viták kezdődtek az Oberost vezetése és a Moltkét felváltó új vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn között. Hindenburg, Ludendorff, és legfontosabb munkatársuk, Max Hoffmann azzal vádolták Falkenhaynt, hogy további csapatszállítások megtagadásával és a nyugati német támadások folytatásával (az első flandriai csata) megakadályozta a háborút eldöntő orosz vereséget. Falkenhayn visszafogottabban ítélte meg a helyzetet, s lehetségesnek tartotta az orosz csapatok visszaszorítását Varsóig.

A Monarchia első küzdelmei Galíciában és Varsó alatt (1914. augusztus–október)

Miközben az orosz csapatok szeptember közepén visszahúzódtak Kelet-Poroszországból, a Monarchia ellen felsorakozott hadseregeik jóval sikeresebbek voltak. Mivel az orosz Délnyugati Front és a k.u.k. hadseregek offenzívái szinte egyidőben kezdődtek, augusztus második felében több nagyobb ütközetre is sor került, katonák százazreinek részvételével. A kezdeti osztrák–magyar győzelmek (augusztus 22–25: Kraśnik, augusztus 26–31: Komarów) és Lublintól délre történt sikeres előrenyomulásuk ellenére már augusztus végén fordult a kocka. Főképp a jobbszárnyon elszenvedett több vereség (augusztus 26–27: Złoczów, augusztus 26: Brzeźany) és Lemberg elvesztése (augusztus 30.) után Conrad osztrák–magyar vezérkari főnök a már súlyos vereséget szenvedett csapatait ellenoffenzívára utasította, amely a szeptember 7–11-i leMBERGI csatában kudarcot vallott. Az osztrák–magyar főparancsnokság szeptember 11-én elrendelte az általános visszavonulást, amelyet helyenként felbomlási jelenségek kísértek.²⁸ Hozzávetőlegesen 100 000 katona került hadifogságba, s 322 000 volt a halottak és sebesültek száma. Több hadosztály szorult Przemysł erődjébe. A gondokat súlyosbította, hogy a menekülésszerű visszavonulás során nagy mennyiségű hadianyag és kb. 1000 mozdony veszett el, amiért a bécsi kormány és hadseregpáncsnokság

²⁸ Galántai J.: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 131–132.

elsősorban német szövetségését hibáztatta. További támogatásuk elmaradása esetén Conrad különbékével fenyegetőzött.

A német Legfelső Hadvezetés cselekvésre kényszerült, mivel az orosz felvonulás közép–Lengyelországban komoly fenyegetést jelentett Szilézia és Posen porosz provinciákra. Ezért a 8. hadsereg részeiből, tartalékosokból és nyugatról kivont egységekből Felső-Sziléziában felállították az új 9. hadsereget, amelynek az 1. osztrák–magyar hadsereggel együtt Varsó és Ivangorod irányába kellett előrenyomulnia. Az akció szeptember 28-án kezdődött és a visztulai csatában tetőzött, ahol osztrák–magyar egységek az október 5-én megindult orosz offenzívával találkoztak, amelyet Varsó térségéből előbb Berlin, majd Krakkó irányába fejlesztettek ki. A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították az orosz előrenyomulást.²⁹

Eközben az osztrák–magyar csapatok december 5–15 között a Limanowa-Lapanow-i csatában legyőzték a Krakkó felé előrenyomuló orosz csapatokat, s Gorlicéig, illetve a Dunajec mögé vetették vissza őket. December második felében az észak-lengyelországi német előrenyomulás megrekedt a Rawka folyónál. Így az év végére keleten is egy folyamatos, de a nyugatitól elmaradó állófront alakult ki.

Az év végre pedig meghiúsultak Oroszország és Ausztria–Magyarország kezdeti operatív tervei, miközben a német fél a háború elején megfogalmazott fő célját – a keleti német területek defenzív megtartását – szinte teljesen elérte. Eközben a szövetséges osztrák–magyar hadsereg olyan vereségeket szenvedett, amelyek következményeit igazából sohasem tudta teljesen kiheverni. 1914 végéig halottakban, sebesültekben, betegekben, hadifoglyokban és eltűntekben 1,264 millió embert veszített, ebből kb. egymillió embert az orosz fronton.³⁰ A veszteségeket mennyiségileg ugyan nagy nehezen pótolni lehetett, de minőségileg nem. Kelet-Galíciával és Bukovinával értékes agrárterületek és fontos olajmezők veszttek el. A Kárpátok hágóinak védelme még távol tartotta az orosz csapatokat a magyar alföldre való betöréstől. Az év végéig tovább erősödött a Monarchia katonai és politikai függősége a Német Birodalomtól, miközben vele párhuzamosan erősödött az antant befolyása Olaszországra és Romániára. Mivel a kialakult helyzetben fennállt a Monarchia teljes katonai vereségének veszélye, a Legfelső Hadvezetés arra kényszerült, hogy 1915-ben komolyabb erőket csoportosítson át keletre, s nyugaton összességében defenzívában maradjon.

A „császár sólyma” – Conrad, a Monarchia vezérkari főnöke

Franz Conrad von Hötzendorf grófot (1852–1925) gyakran csak Conradként emlegették, mert vezérkari főnökként nemesi előnevét soha sem használta. Az első világháború előtt többször javasolta az Olaszország és Szerbia elleni preventív háborút, s meghatározó szerepet játszott az első világháború kirobbanásához vezető júliusi válság során. Számosan a világháború legjobb stratégiájának tartották, az utókor azonban már jóval kritikusabban és realisabban ítéli meg tevékenységét.

Osztrák tiszti- és hivatalnoki családból származott; dédapjának 1815-ben még I. Ferenc osztrák császár adományozott nemesi rangot. A von Hötzendorf családi név pedig nagyanyai ágon öröklődött a bajor leszármazottaktól. Apja katonatisztként szolgált és részt vett a lipcsei Népek csatájában, valamint az 1848-as bécsi forradalom leverésében. Anyja, Barbara von Hötzendorf (született Kügler) bécsi festő-művészcsalád leánya volt, aki 32 évvel volt fiatalabb férjénél. Két gyermekük született, az idősebb Franz Conrad és Barbara.

²⁹ Uo. 132.

³⁰ Otto, Helmut–Schmiedel, Karl: *Der erste Weltkrieg...* i. m. 105, 119. Galántai József a Monarchia embervesztését a keleti hadszíntéren az év végéig 800 000 főben adta meg. Lásd: Galántai J.: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 133.

Conradra nagy hatással volt apja természettudományok iránti rajongása. A természet törvényeit sokkal fontosabbnak és meghatározóbbnak tartotta, mint a vallási beállítottságot. A szociáldarwinizmus elszánt képviselője lett, amely meghatározta a Monarchia sorsára vonatkozó elképzeléseit is.

Gyermekkorát Bécsben töltötte, tanulmányait is itt kezdte el, ahol 11 éves koráig járt iskolába. Majd apja kívánságára katonai pályára lépett: 1863-ban felvették a hainburgi kadétiskolába. 1867-től a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia, majd 1874-től a Hadi Akadémia hallgatója volt. Vezérkari tanulmányait 1876-ban fejezte be. Katonai pályája a kezdettől felfelé ívelt. Tanulmányai befejeztével hadnagyi rangot kapott, majd az 1876–1877-ben Kassán teljesített katonai szolgálatáért főhadnagyi előléptetés követett. 1878-ban részt vett a Monarchia bosznia-hercegovinai okkupációjában, 1879-ben pedig a novi pazari Szandzsákba való bevonulásban. Ezután századossá léptették elő. 1882-ben részt vett a déldalmáciai felkelések leverésében is. 1883–1887 között Galíciában szolgált a lembergi 11. gyalogos hadosztály törzskari főnökeként. Itt házasodott össze első feleségével, Vilma von le Beauvel, akitől négy fiúgyermek született. Valamennyien apjuk nyomdokait követve a katonai pályát választották. 1887-ben a család visszatért Bécsbe, ahol von Hötendorf eleinte az operatív és különleges vezérkari főnökség irodáját vezette, majd 1892-ig a Császári- és Királyi Hadiakadémián harcászati taktikát oktatott. 1892-ben zászlóalj-parancsnokként Olmützbe helyezték. Ekkor kapta meg ezredesi kinevezését. 1895–1899 között a krakkói 1. számú Császár gyalogezred parancsnoka, majd Triesztbe helyezték, ahol az olasz dokkmunkások felkelésének leverését irányította. Ekkor szembesült az olaszok Trentinora és Triesztre vonatkozó igényével. Az 1903-ban az altábornaggyá kinevezett és Innsbruckban állomásozó von Hötendorf ezért már az Olaszország elleni háborúra készült.

Gyakorlatias, határozott, háborút sürgető fellépése sokakat meggyőzött az osztrák vezérkarban. 1906-ban vezérkari főnök lett. Előléptetését befolyásolta, hogy gondolkodásmódja közel állt a trónörökös, Ferenc Ferdinánd háborús elképzeléseéhez, aki hű embereit akarta kulcspozíciókba helyeztetni.³¹ Közéjük tartozott Conrad von Hötendorf is. A trónörökös nagybátyját, az uralkodó Ferenc Józsefet is igyekezett az elkerülhetetlen háború irányába terelni.

Conrad, a „császár sólyma” preventív háborús elképzeléseit már 1907 decemberében készült emlékiratában kifejtette. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annektálását 1908. október 6-án jelentették be, s a Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött. Conrad elérkezettnek látta az időt a háborúra: „Aehrenthal báró osztotta nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő”.

Dühösen agresszív, Olaszország és a Balkán elleni, preventív háborút támogató elképzelései miatt azonban 1910-ben összetűzésbe került gróf Aehrenthal közös külügyminiszterrel, aki – Ferenc Ferdinánd kedvenc eszméjét felkarolva – a három császár szövetségének felelevenítését tervezgette, s nem akarta élezni a viszonyt Oroszországgal. Ellentétük ezügyben a későbbiekben is fennmaradt. Bár elképzeléseit maga Conrad békepolitikának nevezte, amelyhez a Monarchiát támogatóknak alkalmazkodniuk kellene, mégis többen elpártoltak tőle.

Ferenc József császár a háborút pártoló conradi kinyilatkoztatásokat és az Alfred Redl ezredes árulásának eltitkolásában való részvétele miatt átmenetileg kétszer is leváltotta vezérkari főnöki tisztségéből, de 1912-ben visszahelyezte pozíciójába. Ezután a Monarchia egyik legnagyobb hatalmú személyisége lett.

³¹ Uo. 37.

Életfelfogását aktív szemlélet jellemezte; támadókedvű, határozott, céltudatos tettvágyat és töretlen akaratot vallott magáénak. Folyamatosan az Olaszország elleni preventív háborút hangoztatta. A Monarchia átalakításának fontosságáról beszélt, miszerint a Monarchiát meg kell erősíteni az oroszok és az olaszok versengése, hatalomra való törekvése, valamint az oroszok által támogatott szláv nacionalizmus ellen. Vallotta, hogy a Monarchiát olyan modern hatalommá kell tenni, amely az Oszmán Birodalom felbomlásakor képes részt vállalni európai részei bekebelezésében.

Ferenc Ferdinánd nézeteit osztva 1908 körül Conrad támogatta a magyarok hatalmi pozícióinak csökkentését a dualizmuson belül. De a trónörökös időközben eltávolodott von Hötzendorf egyre erősödő agresszív annexionizmusától. Conrad Szerbiának a Habsburg Birodalomba való beolvasztásával dualizmusban gondolkodott, amelynek lényege a szláv népesség számának megnövelése a Habsburg Birodalmon belül, mintegy „elősegítve” a birodalmon belüli nemzetiségek egyensúlyát a belső rend megteremtésében.

1912-ben a balkáni államok Törökország ellenes szövetkezése és háborújuk kapcsán a Monarchia hadügyminisztériumi elnöki iroda főnöke – nyilván nem csak saját véleményként – ezt mondta: „A növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt a tarthatatlan belpolitikai helyzet évről évre még rosszabb lesz. Az egyetlen menekvés: azonnali támadó fellépés Szerbia ellen és a szávai királyság okkupálása.” Conrad – immáron ismét vezérkari főnökként – szintén a katonai beavatkozás mellett szólt.

Az 1913. október 3-i közös minisztertanácson ő képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezésének tervét. Úgy gondolta, hogy „Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, mint ahogy például Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adott.”³² Tisza István magyar miniszterelnök ellenezte Szerbia bekebelezésének conradi tervét, „mert a dolog gyakorlatilag lehetetlen és egész Európát Szerbia oldalára állítaná. De a dolog hátrányos volna a Monarchia számára is.”³³

Conrad 1913–1914-ben huszonötször követelte a háború megindítását Szerbia ellen. Részletes haditerveket dolgozott ki a szerinte potenciális ellenfélnek számító Oroszország, Szerbia és Olaszország ellen, amelyek közül azonban egyik sem valósult meg. A háború előszobájában határozottan a háborút pártolók köréhez tartozott.

1914 nyarán a szarajevói merényletben közvetlen alkalmat látott Szerbia megtámadására: „A szarajevói merénylet egy hosszú lánc utolsó szeme. Nem néhány fanatikus cselekedete, hanem jól szervezett akció eredménye. Ez Szerbia hadüzenete Ausztria–Magyarország ellen. S erre csak háborúval lehet válaszolni.”³⁴ Felfogása szerint minden diplomáciai előkészítés nélkül azonnal mozgósítani és támadni kell, bár tisztában volt a kockázatokkal is. Szűk körben így fogalmazott: a háborút „1908–1909-ben nyílt kártyákkal is meg lehetett volna játszani; 1912–1913-ban is voltak sanszai a játéknak; most viszont ez egy va banque játék”.³⁵ Az uralkodó, Berchtold külügyminiszter és Conrad katonai akcióra gondolt, de szükségesnek tartották a vizsgálatot és a németek előzetes hozzájárulásának megszerzését.

Berlinben arra számítottak, hogy a feltételezhetően Szerbiában rejtőzködő merénylők elleni gyors megtorlással a konfliktus lokalizálható és elkerülhető az európai háború. Ausztria–Magyarország energikus támogatása esetén Oroszország nem siet Szerbia segítségére, másrészt Nagy-Britannia és Franciaország nem kezd háborút Szerbia miatt,

³² Uo. 53.

³³ Uo. 54.

³⁴ Uo. 78–79.

³⁵ FIZIKER RÓBERT: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 141.

hanem féken tartja Oroszországot. Berlinben elvben el kívánták kerülni a nagyobb háborút, de nem zárták ki annak bekövetkeztét. Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején azonban feltartóztathatatlannal az első világháborúba torkollt. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek.³⁶ Amikor Oroszország is belépett a háborúba, a Monarchia csapatainak nagy részét Galíciába kellett áthelyeznie az orosz támadás kivédésére. Ezért kudarcot vallott Conradnak Szerbia azonnali lerohanására irányuló terve; az ellenséges déli szomszédot csak 1915 végére, német és bolgár segítséggel sikerült véglegesen legyűzni. 1914. augusztus 23-án négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása a galíciái határnál. Szeptember 11-ig a balszárnyon még győzelmeket aratott (Krasnik, Komarow), a jobbszárnyon azonban hatalmas vereséget szenvedett (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében), s vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődjét.³⁷ A Monarchia az északkeleti hadszíntéren az októberi–decemberi védekező harcokban az év végéig 800 000 fős veszteséget szenvedett,³⁸ ami a kiképzett katonáállomány 82%-át jelentette.³⁹ Conrad – most már vezérezredesként – a Monarchia harckészségét demonstrálandó még azt is ellenezte, hogy karácsony napján fegyverszünet legyen. De az osztrák–magyar haderő ereje elégtelen volt Oroszország legyőzéséhez. Ráadásul az orosz hadsereg erejét jelentősen alábecsülték, nem utolsósorban az áruló Redl ezredes tevékenysége nyomán. A Monarchia haderejét, már a háború első hónapjaiban is csak az erőteljes német támogatás mentette meg az összeomlástól. Conrad azonban nem békélt meg Németországgal; úgy vélte, hogy Németország Ausztriát csak eszközként használja hatalmi törekvéseiben.⁴⁰

Az Oroszországgal szembeni siker érdekében a Monarchia Conrad terve alapján téli hadjáratot határozott el a Kárpátok hegyei között. A közvetlen cél Przemysl felmentése volt. Conrad téli hadjáratit tervét Tisza István magyar miniszterelnök is támogatta, s 1915. január elején megbuktatták az ingadozó Berchtoldot. Conrad offenzívájába végül Falkenhayn német vezérkari főnök is beleegyezett, mert benne ő is a Monarchia tekintélyének és további harckészségének biztosítását látta.⁴¹

A kárpáti csata a Bukovinától Gorlicéig húzódó arcvonalon 1915. január 22-én kezdődött, s április végéig tartott. A Monarchia hadvezetősége a katonák tömeges harcbanvetésével szándékozott sikert kicsikarni; közel két millió katonát vonultatott fel. A kimerült katonákat minden eredmény nélkül hajszolták újabb s újabb rohamokra, akik naponta ezrével fagytak meg. Przemysl védői a bekerítésben és a kiéhezetés miatt végül 1915. március 22-én adták meg magukat, miután Conrad lemondott felmentésükről; csak itt 120 ezer ember esett orosz fogságba. A csapatok a kárpáti csatában 1915. január 1-től április végéig közel 800 000 főt veszítettek.⁴²

A háborús veszteségek ellenére Conrad továbbra is kitartott a Monarchia háborús célkitűzései mellett, s támogatta a Balkánon elfoglalt területek anektálását. Az antantot teljesen ki akarta szorítani a Balkánról, ehhez azonban a német vezérkar nem járult hozzá, mert ők a nyugati fronton készültek offenzívára, s ehhez minden felszabadítható erőre

³⁶ NÉMETH ISTVÁN: *A szarajevói merénylet – egy világgégés előjátéka*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 12–13.

³⁷ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 131–132.

³⁸ Uo. 133.

³⁹ Fiziker Róbert: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)...* i. m. 143.

⁴⁰ WOLFRAM DORNIK–HANNES LEIDINGER: *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad*. StudienVerlag, Innsbruck, 2013. 207–209.

⁴¹ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 135.

⁴² Uo.

szükségük volt. 1916. február 21-én megindították nagy erejű támadásukat Verdun elfoglalására.

1916 őszén a Monarchiát ismét a német haderők mentették meg a katonai összeomlástól. A Monarchia mindhárom frontján: az orosz, az olasz és a román fronton megjelentek a segítségül hívott német hadosztályok. Elzárták az oroszok és románok útját, s már a 7–9. isonzói csatákban is (1916. szeptember–november) jelentős erőkkel vettek részt. Mackensen hadserege Bulgáriából támadta a románokat, s az év végéig Románia nagy részét elfoglalták, amelynek katonai kormányzója von Mackensen tábornok lett. A támogatás fejében azonban a Monarchia hadseregének vezetése fokozatosan elveszítette önállóságát és a német vezérkar irányítása alá került.⁴³

1916. szeptember 6-án megállapodást kötöttek a Monarchiával, amelyet azután a másik két szövetség is tudomásul vett: „A jövőbeni bolgár–német–osztrák–magyar–török hadműveletek egységes vezetésének biztosításáért Őfelsége a német császár átveszi a központi hatalmak és szövetségesek hadműveleteinek fővezérletét.”⁴⁴ A német hadvezetés élére Hindenburg és Ludendorff került. Conrad továbbra is megpróbált önállóan eljárni.

Ferenc József császár halála után, 1916. november 21-én új uralkodó, I. Károly császár (IV. Károly néven magyar király) fő céljának a háborúból való kilépést tartotta, s titkos tárgyalásokat kezdeményezett az antanttal a különbéke érdekében. Conrad agresszivitása ezzel éles ellentétben állt. A katonai és politikai nézeteltérés súlyos személyi ellentétet és következményekhez vezetett. Conrad vezérezredet Frigyes főherceg, a haderő főparancsnokának névleges alárendeltségébe helyezték, bár 1916. november 25-én tábornaggyá léptették elő. Meggyőződésében komoly ellenfelekre talált a magyar vezetésben (például Tisza István személyében), aki kimondottan ellenezte az erőszakon alapuló annexiót, mivel ez a politika a birodalmon belüli súlyos ellentétekhez, illetve a háborút követően elfogadhatatlan békefeltételekhez vezethet. Conrad hevesen ellenezte a nemzetállami törekvéseket. Elképzelései azonban nem vezettek sikerre, mivel a Monarchia sem katonailag, sem politikailag nem tudta hegemoniáját megtartani a háború éveiben. Nagyratörő tervei nem álltak összhangban a rendelkezésre álló eszközökkel.

I. Károly sürgette a háborúból való kilépést, amely von Hötzendorf katonai karrierjének végét is jelentette. 1917-ben kitüntették a Mária Terézia-Rend Tiszti Nagykeresztjével. 1918-ban lemondott a bécsi Császári Testőrség parancsnoki tisztségéről, s visszavonultan élt Bécsben, majd Innsbruckban. Főleg emlékiratainak megírásával foglalkozott, amikor 1925-ben visszatérő epeproblémáival küszködve elhunyt.

Imperialista gondolkodásmódja következtében Conrad ugyanazon az úton haladt, amelyet Metternich kancellár már száz évvel korábban kijelölt. Számára is csak az „államrezon” (azaz összbirodalmi érdek) volt az egyedüli mértékadó szempont; a birodalom nemzeteinek akarata nem számított. Metternichhez hasonlóan nem társadalmi, gazdasági vagy gyarmati problémákat akart megoldani, hanem a terjeszkedéssel egyedül az állam hatalmát akarta tovább erősíteni.

Sok kortársához hasonlóan nem érzékelte, hogy más országok bekebelezése az érintett népek akarata ellenére – éppen akkor, amikor a korszellem a nemzeti önrendelkezéstről szólt – , nem erősíti, hanem éppen ellenkezőleg, gyengíti a birodalmi államhatalmat. Ausztria-központú gondolkodása miatt nem mérhette fel a nemzeti függetlenségükért küzdő, szélsőségesen nacionalista balkáni népekben ébredő ellenszenv következményeit. Gyakran javasolt irreálisan nagyszabású haditerveket, s hagyta figyelmen kívül a terep és az időjárás okozta gyakorlati nehézségeket, s rendkívüli embervesztésekkel járó offenzívákat szorgalmazott. Messzire tekintő balkáni terveinek kieroszakolásához a Monarchia katonai

⁴³ Uo. 222–223.

⁴⁴ Uo. 223.

ereje sohasem volt elegendő. Conrad elveszítette az első világháború „va banque játékát”, s nevéhez milliók halála és sebesülése kötődött.

Az 1915. márciusi orosz hadicélok

A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormányoknak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Boszporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat soraikban. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország hadba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködik Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szuezi-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.⁴⁵ Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.⁴⁶

Przemysl három ostroma

Przemysl-t először 981-ben, a kijevi Russz városaként említették. 1085–1269 között az önálló orosz részhercegség központja volt. A tatárok feldúlása nyomán a 13. században Lengyelország szerezte meg, amely a 16. században, a Jagello-dinasztia uralkodása idején Európa egyik leggazdagabb és legerősebb országa volt. 1791. május 3-án a Lengyel–Litván Unió elfogadta Lengyelország májusi alkotmányát, amely Európa első, s a világ második írott alkotmánya volt. 1792-ben azonban az országot felosztották szomszédjai: Oroszország, Ausztria és Poroszország között.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az 1850-es évek krími háborúk tapasztalatai nyomán – egy esetleges orosz támadás kivédésére – a galíciai városok megerősítését tervezte. Egyik vezérkari tisztjük „a San folyó két partján fekvő Przemysl, mint galíciai fő védelmi terület” megerősítésére gondolt, amely a magyarországi útvonalakat védené. Az udvari hadmérnökséget irányító egyik Habsburg főherceg pedig „politikai okokból” javasolta az erőd megépítését, amelyet Ferenc József már 1871-ben jóváhagyott.⁴⁷

A tervezést Henri Alexis Brialmont belga hadmérnök tábornokra bízta, aki a Magyarországról érkező vasútvonalat befogadó állomás és a kelet-nyugati vasútforgalmat biztosító San folyó hídjának védelmére egy 15 kilométeres sugarú köríven építendő erődöt tervezett. Az 1873-ban elkezdett, s évtizedekig húzódo építkezést Daniel von Salis-Soglio, az osztrák szolgálatban álló svájci származású hadmérnök irányította. A külső gyűrűt 15 erőd alkotta, amelyből 12 pánccélkupolás, modern védelmi állás volt. A belső öv közvetlenül a

⁴⁵ HORST GÜNTHER LINKE: *Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917*. In: WOLFGANG MICHALKA (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse*. Seehammer Verlag, Weyarn, 1997. 76.

⁴⁶ Németh István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: uő (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok...* i. m. 27–28.

⁴⁷ BEDÉCS GYULA: *A Kárpátok hágóin át Galíciába*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. 250–251.

város szélén húzódott, s az itt épült 19 erőd közül mindössze egy volt köépitmény, a többi földsáncokkal erődített tüzelőállás.

1914. augusztus közepén 27 ezer munkás erősítette meg a védelmi rendszert. Az erődök közé ütegállásokat, 24 bunkert építettek, a gyalogságnak fedett árkot húztak, több ezer kilométer futóárkot ástak, új aknamezőket telepítettek. Az erődök 875 lövegét és egyéb fegyverzetét 714 ágyúval, 52 tarackkal, 95 mozsárral és 72 géppuskával egészítették ki. A legénység létszáma 131 ezer főre, a lovak száma 21 ezerre nőtt.⁴⁸

Az orosz haderő a vártnál gyorsabban vonult fel a Monarchia határánál. Galíciai offenzívájuk során Nyikolaj Ivanov tábornok 1914. augusztus második felében a lemergi csatában legyőzte a Conrad von Hötzendorf vezette osztrák–magyar csapatokat, s frontvonaluk száz kilométerre behatolt a Kárpátokba. A galíciai hadjárat első négy hónapja alatt a Monarchia halottakban, foglyokban és sebesültekben több mint 800 000 főt veszített. Egyedüli támaszpontként Przemysl erődje tartotta magát az orosz előrenyomulással szemben, s rövidesen teljesen az orosz vonalak mögött rekedt. Ha az oroszok elfoglalják Przemysl-t, veszélyeztethették volna a sziléziai német iparvidéket. Ezért az erőd védelme a Monarchia és a németek számára egyaránt fontos volt.⁴⁹

1914. szeptember 24-én a 3. orosz hadsereg parancsnoka, Radko Dimitrijev tábornok megkezdte az erőd ostromát. Az oroszoknak a helyszínen ugyan nem állt rendelkezésükre elegendő ostrom-tüzérség, de mivel közelgő osztrák erősítésről érkeztek hírek, elkezdtek az ütközetet. Három napon keresztül rohamozták az erődöt sikertelenül, s eközben 40 000 embert veszítettek.

Eközben Paul von Hindenburg tábornok északon offenzívát indított Varsó ellen. A német támadással egyidejűleg Svetozar Boroëviç von Bojna osztrák tábornok erősítést küldött Przemyslbe. Ezért Dimitrijev október 11-én félbeszakította az ostromot, s visszavonult a San folyó mögé. Conrad azt remélte, hogy a Boroëviç-hadsereg és a przemysli helyőrség együtt majd súlyos csapást mér az oroszokra, ezért a lehetőségekhez képest feltöltötték az egységeket és a raktárakat. De Hindenburg 1914. október 31-én a visztulai csatában vereséget szenvedett, ezért hadseregeivel visszavonult. Mindez arra kényszerítette Boroëviçet, hogy kitérjen nyugat felé és lemondjon a Conrad által tervezett Oroszország elleni offenzíváról. Ezért az oroszok 1914. november 9-én megkezdtek Przemysl második ostromát, de már nem Dimitrijev észak felé vonuló egységeivel, hanem az Andrej Szelivanov tábornok vezette 11. hadsereggel. Az ostrom helyi összecsapások sorozatából és a magyarok kitérés kísérleteiből állt. A megismételt rohamok azonban nem vezettek eredményre. Az oroszok nem erőltették a küzdelmet, a magyarok pedig nem bírták erővel a kirohanásokat. Az erődöt élelem, gyógyszer és fűtőanyag hiányában hosszabb időn keresztül nem lehetett megtartani. „Hullatánc volt, vért ivott a sánc” – írta az egyik emlékező.

Szelivanov nem indított frontális támadást, hanem kiéheztetéssel, az erőd körülzárásával igyekezett kapitulációra kényszeríteni a védőket. Időközben elegendő orosz tüzérség is érkezett az erőd lövetésére. A rendkívül kemény tél és az utánpótlási vonalak elvágása miatt az erődben a lőszer- és élelmiszertartalékok gyorsan kimerültek. Az őrség már csak csökkentett élelmezési adagokat kapott. Levágták a lovakat, s a katonák az előírt napi 700 gramm kenyér helyett már csak 200 grammot kaptak.⁵⁰

1915 februárjában az oroszok elhárították Boroëviç külső felmentési kísérletét, ezért Conrad értesítette Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornokot, az erőd parancsnokát, hogy nem küld több erősítést Przemyslbe.

⁴⁸ Uo. 252.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 253.

1915 márciusára az erődben rekedt katonák állapota siralmassá vált. Egy szegedi egység ezrednaplójába ezt jegyezték fel: „Március 9: Az ellenséges tüzérség erősen lőtte a védműveket. A légénységünk már nagyon gyenge. Nem pihenhet megfelelően, se készülségi állásban, sem pedig benn a barakkokban. Túlszűfolva vannak elhelyezve s a kemény földön hálnak, tisztálkodni egyáltalán nem tudnak [...] Március 10: Nagy hófúvás. Pappházy jelentette, hogy az állomány 70 százaléka harcképtelen.”⁵¹

Kusmanek március 19-én azonban a fizikailag és idegileg tönkrement katonáknak kitörést rendelt el. Fogarasi Tamásy Árpád altábornagy – Kusmanek helyettesének – 23. honvéd gyalogos hadosztályát azonban az oroszok egy nap alatt visszaverték. Az erődbe a kitörési kísérlet résztvevőinek csak 32 százaléka vánszorgott vissza.

1915. március 19-én Kusmanek az alábbi táviratot intézte Ferenc József császárhoz: „Felséged! Przemysl védőinek nevében Felséged örömmel eltöltő legkegyesebb szavaiért mélyen megindultan hálámat kifejezve jelentem, hogy a mai nap folyamán Przemysl védői kitörést kíséreltek meg. Azonban mélyen megrendülten, s egyben Felségeddel legalázatosabban kell közölnöm, hogy ezen kísérlet nem sikerült. A hétórás elkeseredett harcban a csapatok kedvezőtlen hóvihartól kísérve erejük utolsó megfeszítésével megkísérelték áttörni a fölényben lévő ellenség vonalát. Amennyire az jelenleg áttekinthető, a mindig bátran küzdő m. kir. 23. honvéd gyalogos hadosztályt, nagy veszteségeket követően, felerészben felmorzsolták és más csapatok is súlyos veszteségeket szenvedtek, s így azoknak ismét az erőd falai mögé kellett visszahúzódnuk. Mivel a légénység a jelenlegi elképzelhetetlen mérvű kimerültsége mellett egy újabb áttörési kísérlet teljes mértékben kilátástalanságra lenne kárhozthatva, ezért az erődöt kizárólag a lehetőség határáig elmenve vagyok hajlandó továbbra is tartani, hogy az itt állomásozó ellenséges erők további lekötése révén, ameddig csak lehet, a tábori hadseregeknek hasznára legyenek. Eskünkhöz híven és Felséged iránti határtalan szeretetben és odaadásban a végsőkéig kitartunk. Kusmanek gyalogsági tábornok.”⁵²

A császár másnap így válaszolt: „Legmélyebb fájdalommal tölt el, hogy Przemysl védőinek tegnap merészen végrehajtott kitörése az ellenség túlerején megtört, s így fájdalmas büszkeséggel tekintek azon derék katonák mérhetetlen áldozatkészségére, akiknek a siker nem adatott meg. Mindazoknak, akik ott harcoltak, hőstettüket a legteljesebb hálával köszönöm és áldom azok dicsőséges emlékét, akik életüket a becsület mezején áldozták. A történelem még a legtávolabbi jövőben is hirdetni fogja azt, amit Ausztria–Magyarország vitéz katonái Przemysl erődjének legelszántabb védelmével végrehajtottak; – a legvégsőkéig kitartóan és bátran küzdöttek. Ferenc József”⁵³

Kusmanek végül kapitulációra kényszerült: „Felhőtlen, tiszta tavaszi vasárnap volt 1915. március 22-én – írta Marossy Endre –, amint a helyőrség sorban felrobbantotta a hónapokon keresztül hősiezen védelmezett erődítményeit, kilőtte maradék lőszerait az ostromló orosz csapatokra. A puskákat széttörték, závarzatukat elhajigálták, a hóba taposták, a benzint a San folyóba öntötték, a vasúti hidat felrobbantották. Felszállt az utolsó repülőgép az utolsó postával, a megmaradt iratokat elégették [...] Három nap múlva 9 tábornok, 2593 tiszt és az éhhalál határán támolygó mintegy 117 000 osztrák–magyar katona indult a hadifogságba, sokuk életének utolsó állomására.”⁵⁴

A przemysli tragédia ellentmondása abban rejlett, hogy a harci tevékenység fő eseményei nem az erőd körzetében, hanem attól messze, a Keleti-tengertől több száz

⁵¹ Uo. 254.

⁵² KOCSIS ANDRÁS: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején (Tények, vélemények)*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2001. 88–89.

⁵³ Uo. 89.

⁵⁴ Bedécs Gyula: *A Kárpátok hágóin át Galíciába...* i. m. 255.

kilométer hosszúságban déli irányban, a román határig történtek. Az erőd védőserege nem kötött le komoly orosz erőket, a Monarchiának viszont komoly gondot jelentett: magára nem hagyhatta, megvédeni viszont nem tudta.⁵⁵

Przemyśl elvesztése után Ausztriában sokan úgy vélték, hogy Oroszország általános offenzívát indít Magyarország felé. A feltételezett offenzívára azonban sohasem került sor, de az erőd eleste súlyos erkölcsi csapást jelentett a Monarchiára. A védők kapitulációja után II. Miklós cár is meglátogatta az erődöt, de az oroszok tulajdonuknak csak kilenc hétig örülhettek.

Przemyśl 1915 nyaráig orosz kézen maradt. Ekkor a német–osztrák–magyar győzelem a gorlice-tarnówi csatában a frontot előre tolta Galíciában. 1915. május 2-án elkezdődött a központi hatalmak nyugat-galíciái offenzívája. Az orosz hadvezetés kezdetben „politikai okokból” tartani kívánta az erődöt, majd „önként kiürítette.”

Von Kneußl tábornok bajor egységei bekerítési vonalukkal északról egyre közelebb nyomultak az erődhöz. Június 29-én délelőtt 11 órakor a nehéztüzérség megkezdte az északi front erődjeinek ostromát. Május 30-áról 31-ére virradó éjjel a gyalogság a szögesdrótakadályokig nyomult, ahol kivárták a nehéztüzérség bevetését. 31-én délután 4 órakor elhallgatott a nehéztüzérség, s a gyalogság (bajor ezredek, egy porosz ezred és egy osztrák lövésosztály) rohamra indult. A X a, a XI a és XI. erődök orosz védői felszerelésük hátrahagyásával menekültek a szétlőtt kazamatákból. Néhány századuk kitorési kísérletét visszaverték. Ezután a német nehéztüzérség a X. és XII. erődöt lőtte rommá. Június 2-án déli 12 órakor a bajor 22. gyalogosezred megrohmozta a X. erődöt, este pedig a XII, a X b, IX a és IX b erőd kapitulált. Este von Kneußl tábornok csapatai megindították a támadást a város irányába, elfoglalták Zurawica falut s annak megerősített állásait. Így a német csapatok, amelyeket később a 4. osztrák–magyar lovashadosztály követett, elfoglalták a jól kiépített belső frontvonalat, s miután számos hadifoglyot ejtettek, reggel 3 órakor bevonultak a felszabadított Przemyślbe. A városba elsőként a 3. gárdahadosztály egyik százada nyomult be, s a San folyó felégetett hídjait gyorsan pótolták saját hadihídjaikkal. Így a város négy napos ostrom után ismét a szövetségesek kezébe került.

A városra később is viharos sors várt. A második világháború elején, 1939. szeptember 15-én német csapatok foglalták el a várost, majd a szeptember 28-i szovjet–német határ- és barátsági egyezménynek megfelelően visszahúzódtak a San folyó mögé, s a várost átengedték a Vörös Hadseregnek. Az átadás előtt egy bevetési csoport tömegesen lőtt agyon zsidókat. Ebben a Wehrmacht katonái is részt vettek, jóllehet ezt a szárazföldi hadsereg főparancsnoka, von Brauchitsch 1939. szeptember 24-i parancsában megtiltotta. A Szovjetunióban a helységet Peremyslre keresztelték, majd az 1940. január 10-i közigazgatási reform során Peremysl kerület székhelye lett.

Röviddel az 1941. június 22-i Barbarossa-hadművelet kezdete után a Wehrmacht ismét elfoglalta a várost, amely a Főkormányzóság (illetve a galíciái körzet) része lett. 1944. július 28-án a Vörös Hadsereg a Lwiw-Sandomierz-hadművelet keretében visszafoglalta a várost, de 1945 márciusig hivatalosan szovjet állami terület maradt, majd a kerület egy részével együtt visszaadták Lengyelországnak. 1947-ben a lengyel kommunista kormány az ún. Visztula-akció keretében az ukránokat a délkeleti térségből áttelepítette az ország északi és nyugati részébe, az ún. visszaszerzett területekre.

Osztrák–magyar offenzíva a Kárpátokban (1914. december–1915. március)

Az 1914-es év kényes helyzetet hagyott hátra a központi hatalmak számára. Az orosz Északnyugati Front Kelet-Poroszország elleni támadását ugyan sikerült elhárítani, de

⁵⁵ Uo. 255–256.

Délnyugati Frontjuk győzelmet vívott ki Ausztria–Magyarország ellen. A k.u.k. hadsereg-vezetés belső vitái és az elavult taktikai színvonal miatt az oroszoknak sikerült majdnem egész Galíciát meghódítani és benyomulni a Kárpátokba. Mindez súlyos fenyegetést jelentett a Monarchia számára, mivel a cár hadseregei a Kárpátokon keresztül benyomulhattak a magyar alföldre.

A német frontszakaszon az 1914. évi győzelmek után további tehermentesítés következett be. Az oroszok Nyikolaj Ruszkij tábornok vezette Északnyugati frontja újabb támadást tervezett Kelet-Poroszország ellen, jóllehet az előző év veszteségei legyengítették, s csak egy bevethető hadsereg tartózkodott a német határon. Nagy embertartalékaiknak köszönhetően Ruszkij a német provincia déli részén új hadsereget akart felállítani. Ezekkel az erőkkkel hasonló módon kívánt eljárni, ahogy a németek győztek Tannenbergnél, s kettős csapást mérni Königsbergre. A német csapatokat azonban megerősítették egy újonnan felállított hadsereggel, s két hadseregükkel a téli Mazúri-tavi ütközetben a szárnyakon megtámadták a még felvonulóban lévő orosz hadsereget, s több mint száz kilométerrel visszavetették őket. Az új orosz hadsereg a csata végéig sem volt még bevethető, s nem avatkozott be az ütközetbe. Ezzel a sikerrel a Hindenburg–Ludendorff vezetés széles ütközővezetést teremtett a cári birodalommal szemben s megszüntette Kelet-Poroszország hét hónapja tartó veszélyeztetettségét. Az orosz front összeomlását azonban nem sikerült elérniük.

Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1914 decemberében szembesült a Magyarországot fenyegető veszéllyel, s a hegyeken keresztül északi irányú támadást rendelt el. A téli offenzíva azonban 1915 márciusáig összeomlott. A téli időjárás és az ellenség erős védelme miatt a k.u.k. hadsereg több mint 300 000 katonát veszített. Ezek a veszteségek kétszeresen is sújtották a Monarchiát. A háború előtt pénzügyi megfontolásokból a hadköteles lakosság csupán 20–25%-át vonultatták be a hadseregbe, de csak mindössze tizedük kapott teljes katonai kiképzést. Ezért a hadsereg a veszteségek pótlásakor csak elégtelenül kiképzett tartalékosokra támaszkodhatott.

A legénységgel párhuzamosan a hadsereg harci erejét fatálisan gyengítették a magas tiszti veszteségek is. A tapasztalt tiszteket gyorsan kiképzett újakkal pótolták; a katonai vezetők ezen új generációja gyakorta alkalmatlan volt a heterogén etnikumú csapatok vezetésére. Ebből a szláv katonák hosszú távu elidegenítése származott parancsnokaiktól. A Conrad által propagált „felszabadító csapás” után Ausztria az összeomlás előtt állt, hadserege demoralizálódott és meggyengült, s az oroszok a birodalom területén álltak. Valójában a Kárpátokban végrehajtott téli offenzíva a k.u.k. haderők utolsó önálló operációja volt. Ezután a haderő mindinkább német szövetségese alárendelt partnere lett. A Monarchia katonai erejének megőrzését a német vezető réteggel való egyre erősebb összeillesztésével kellett megoldani. A német csapatok és német vezérkari személyzet növekvő bevonása a háború végéig tartott, s részben kiterjedt német altisztek bevetésére is.

Gorlice (1915. május)

Ludendorff tábornok német beavatkozást sürgetve már 1915 januárjában Erich von Falkenhayn vezérkari főnökhöz fordult, hogy megakadályozza szövetségese összeomlását. Ludendorff az egész keleti fronton kettős átkarolást javasolt, amelynek során az osztrák–magyar csapatok délnyugatról, a németek pedig észak-nyugatról a lengyelországi orosz csapatokat többszáz kilométeres katlanba zárják. Falkenhayn túlságosan bizonytalannak tekintette a tervet, ezért nem akart csapatokat kivonni a nyugati frontról. Helyette Conrad tervét favorizálta, amely az orosz Délnyugati Front III. hadseregének egyik gyenge pontja ellen irányult Dél-Galíciában. Elképzelése a gyengén védett szakaszon lehetőleg nagy számszerű fölényt kialakítva szándékozott áttörést elérni. Falkenhayn jól ismerte a clausewitz-i példát, csupán az osztrákok és magyarok áttörési képességében kételkedett. A Monarchia

támogatására August von Mackensen 11. hadseregét küldte, így a Német Birodalom a haderők zömét alkotta.

1915. május 2-án a németekkel közösen megindított offenzíva Gorlice falunál áttörte a frontot, pedig a központi hatalmak 1,3 millió katonájával szemben 1,8 millió orosz katona állt.⁵⁶ A hadművelet fő vonásaiban Conrad alkotása volt, az áttörésre közvetlenül irányított 357 000 katona parancsnoka azonban a német Mackensen tábornok volt. A katonai siker megmentette az egyre súlyosabb helyzetbe kerülő k.u.k. hadsereget az összeomlástól.

Az áttörés győzelmi sorozatot indított el. A német és az osztrák–magyar alakulatok között egyfajta versengés alakult ki. Július 3-án visszafoglalták Przemyslt, 22-én Lemberget, augusztus 25-én pedig Breszt-Litovszkot. A Monarchia vesztesége újabb félmillió ember volt. Az Oroszországtól elfoglalt lengyel terület zöme a német megszállási övezetbe került, de Galícia délkeleti része négy és fél millió lakossal a Monarchia megszállási övezete lett. Az orosz front a német áttörés következtében összeomlott s az orosz hadsereg teljesen kiürítette Lengyelországot.

Ausztria–Magyarország májustól július végéig mintegy 500 000 embert veszített halottakban, foglyokban és sebesültekben. Oroszország kb. 180 000 halottat, 500 000 hadifoglyot és 500 000 sebesültet, beteget veszített. Jelentős volt az elveszített fegyverzet száma is. II. Miklós leváltotta hadsereg-főparancsnoki beosztásából Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget, s maga vette át tisztségét, de az oroszok nem kérték különbékét.⁵⁷

Az orosz hadsereg teljesítményének megítélése a Monarchia részéről

Az I. világháború előestéjén „Oroszország ügye” a k.u.k. vezérkar rémálmai közé tartozott. A cári birodalom nemcsak a Monarchiát meghaladó katonai tartalékokkal rendelkezett, hanem számos magasrangú k.u.k. tiszt véleménye szerint céltudatosan dolgozott intenzív kéntevekenység kiépítésére is.

A k.u.k. hadügyminisztériuma által a világháború első hónapjainak eredményeiről készített egyik összefoglaló tanulmány kifejezetten felhívta a figyelmet az oroszok „ügyességére” a védekezésben. Elsősorban az erős tüzéséget és a mellvéd nélküli, mély lövészárkokban ülő gyalogság szerepét emelték ki. Eszerint a háború kezdetén orosz fölény alakult ki az állásépítésben, amelyet a Monarchia az orosz–japán háború (1905–1907) tanulságainak levonásaként értékelt. Másrészt az is kiderült: a Monarchia hadvezetése fogékonynak bizonyult, s időben igyekezett helyes következtetéseket levonni az első harci tapasztalatokból.

A k.u.k. tisztek az Északnyugati Front mozgóháborúja idején az ellenséges lovasságnak a hazait felülmúló képességeit is tisztelték. Miközben a Monarchia lovassága kardcsatával rohamozta az ellenséges gyalogságot, az orosz lovasság – taktikailag ügyesebbnek bizonyulva – főleg az ellenség felderítésére koncentrált, s ebben nagy sikereket ért el. A frontvonal előtti gyakori járőrözéssel a legkisebb részletekig tájékozódtak a Monarchia erőiről. A saját csapataira vonatkozó információszerzést megakadályozandó pedig az orosz lovasság a Monarchia járőreinek kikapcsolására törekedett.⁵⁸

Félelmetes volt a tüzéségük is, főleg a háború első évében, amikor meglehetősen tiszteletreméltó fegyvernek bizonyult, s amellyel szemben a Monarchia két okból nem tudott hasonlót kiállítani: az orosz hadosztályok az osztrák–magyar hadsereggel ellentétben nemcsak több löveggel rendelkeztek, hanem ezek modernebbek is voltak. Az orosz tábori lövegek hatótávolsága 1000 méterrel nagyobb volt, mint a Monarchia hasonló típusainak, ezért az

⁵⁶ Galántai József: *Az I. világháború...* i. m. 250.

⁵⁷ Kocsis András: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején...* i. m. 95–96.

⁵⁸ Martin Schmitz: *Tapfer, zäh und schlecht geführt...* i. m. 53–54.

orosz tüzérség jóval korábban nyithatott tüzet, amely súlyosan érintette a Monarchia csapatait. Az orosz tüzérség jobb felszereltségét a Monarchia hadiipara 1915 végére egyenlítette ki; ekkorra mindkét oldalon már több mint 4500 tábori ágyúval és tarackkal rendelkeztek.

Mivel a központi hatalmak már 1915 tavaszán túljutottak a lőszerválságon – amely a cári hadsereget 1916-ban érte el –, a német lőszer szállításnak köszönhetően tüzérségük hatékonyan előkészíthette a gorlice-tarnow-i nagy támadást. Az orosz tüzérségnek csak hónapokkal később, a Bruszilov-offenzíva alatt sikerült az osztrák–magyar állásokat korábban ismeretlen hatékonysággal ostromolnia, amely összefüggött az elegendő lőszerellátással. A Monarchia számára e nyugtalanító fejlemény ismétlődött meg az 1917. évi galíciai orosz támadások alkalmával is. Ekkor ugyan nagyobb mennyiségű gránátot lőttek ki, mint 1915-ben, de a lőszerellátás rövidesen ismét akadozni kezdett. Ugyan az orosz tüzérség tűzereje évről évre erősödött, de sohasem érte el az olaszok intenzitását az Isonzó-fronton.⁵⁹

A k.u.k. tisztek az Orosz Birodalom elleni harcot az Olaszországgal folyó küzdelemmel ellentétben józannak és szakszerűnek ítélték. Constantin Schneider osztrák–magyar lövegarancsnok szerint nem gyűlölték egymást, amely a küzdelmet barbár elemekkel szőtte volna át, hanem azt kötelességszerű kényszerűségnek érezték. A német tisztek is méltatták az orosz legénység teljesítményét.

Az ellenfél katonáival ellentétben tisztjeikről kevésbé jó véleményük volt: taktikai és operatív vezetési képességeiket „mérsékeltnek” tekintették, „módszertani lassúsággal” s gyenge kezdeményezőképesseggel illették őket, amely lehetővé tette az osztrák–magyar csapatok zavartalan visszavonulását vereségük esetén.

Az orosz tisztek hiányos tekintélye főleg arra volt visszavezethető, hogy ezek – a német és az osztrák–magyar csapatparancsnokok megítélése szerint – gyakran figyelmen kívül hagyták a hagyományos tisztí erényeket, mint a bátorság, áldozatkészség és vakmerőség. Ahelyett, hogy a támadások során az élen vezették volna katonáikat, sokszor fegyverrel kényszerítették támadásra paraszti származású katonáikat, miközben maguk a biztonságos állásokban maradtak. Számos k.u.k. tiszt véleménye szerint az orosz hadseregvezetés hiányzó gondoskodása, „despotizmusa” legénységük iránt abban is megmutatkozott, hogy az emberi életnek náluk nem volt értéke. A cári haderő vitathatatlan sikerei nagyrészt tisztjeik kíméletlen harci stílusán nyugodott, amellyel hiányos vezetési művészetüket igyekeztek kiegyenlíteni. Az orosz hadseregvezetés „primitív módszerekkel, a veszteségekre való tekintet nélkül” behajszolta katonáit a harcokba. Osztrák–magyar részről főleg Bruszilovot vádolták saját katonáival szembeni „brutális kíméletlenséggel”.⁶⁰

Az Oroszország elleni blokád

Az antant hatalmak blokád-fegyvere mellett a központi hatalmak is éltek e módszerrel, s blokád alá vették Oroszországot, amely hozzájárult későbbi katonai összeroppanásához. Az ország ugyan saját erőből fedezte élelmiszer- és nyersanyagszükségletét, de hadfelszerelésének utánpótlását az elhúzódó háborúban már saját ipari kapacitásából nem tudta megoldani. A keleti front igényeit a nyugati antanthatalmak növekvő szállítási biztosíthaták. Törökország belépésével azonban a Földközi-tengerrel összekötő tengersizorok lezárultak az antant hajói előtt. A német flotta pedig szilárdan elzárta a Balti-tengert is. Ezért az Amerikából és Ázsiából érkező szállítmányok Vlagyivosztk kikötőjébe érkeztek, de a hosszú tengeri és vasúti szállítás nem nyújthatott kielégítő megoldást, főleg a kikötő és a vasúti szállítás szűk kapacitásai miatt. A másik utánpótlási útvonal Arhangelszken ment keresztül, de az odavezető hajóút csak az év egy részében volt hajózható, s a

⁵⁹ Uo. 56–58.

⁶⁰ Uo. 62.

szállítmányokat a német tengeralattjárók is veszélyeztették. 1915-ben Angliából mégis 1 200 000 tonna szén, muníció és egyéb hadianyag érkezett, de ez korántsem volt elegendő. A háború alatt ugyan megkezdtek a Szentpétervárt Murmanszkkal összekötő vasútvonal építését, amely azonban csak 1917-re készült el.⁶¹

Orosz lőszerválság 1915–1916-ban

A gorlice-tarnów-i katasztrófa után az orosz hadsereg visszavonult a San folyó mögé, de ezeket az állásait sem tudta megtartani. A sztavka képtelen volt a veszteségeket pótolni és a frontvonalat helyreállítani. Manőverük a „nagy visszavonulásként” vonult be az orosz történelembe, s 1915 őszéig a nyugati határterületek nagy részét átengedték a központi hatalmaknak. Az orosz főparancsnokság az év veszteségeit a tüzérségi lőszer hiányával magyarázta. A raktárkészleteket ugyanis megszerezték az előrenyomuló német csapatok, de a termelésben is nagy gyengeségek mutatkoztak.

A lőszergyártás a cári birodalom gyengeségei közé tartozott: a katonai vezetők nem bíztak saját iparukban, s 1916-ig alacsony szintű maradt az iparba történő beruházási hajlandóság is. Mindez részben indokolt volt, hiszen az orosz magángazdaság az állami üzemekhez vagy a külföldre viszonyítva drágán termelt. Az orosz hadügyminisztérium által választott megoldás azonban a lőszerellátás teljes összeomlásához vezetett. Azt remélték ugyanis, hogy az orosz lőszerhiányt 50%-át Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból fedezik. Mivel azonban a megbízott cégek termelését teljesen lekötötték a nyugati hatalmak igényei, 1916 nyaráig Oroszországnak csak a megrendelt mennyiség 12%-át szállították le. A fejletlen infrastruktúra miatt a leszállított fegyverzetet is csak később tudták felhasználni. Az orosz hadsereg lőszerhiányát 1916-ban szövetségeseik támogatása nélkül enyhítették. Ennek ára azonban a gyártóberendezések magas vételi ára volt, amely rendkívüli állami eladósodáshoz és a háborús infláció felfutásához vezetett.

A „nemzetiségi fegyver” alkalmazása – a Német Birodalom fellázítási politikája

Az első világháború során a központi hatalmak és az antant országai egyaránt alkalmazták a nemzetiségek hátországi fellázításának módszerét. A német birodalmi kormány már 1914 késő nyarán a vezérkarral együttműködve nagy ívű forradalmasítási programot készített elő a brit impérium és a cári birodalom ellen. Az antant részéről pedig kézenfekvő megoldásnak bizonyult előbb az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek önállósági és területi ígérekkel való megnyerése, majd a központi hatalmak 1918. tavaszi sikerei nyomán elszakadási törekvéseik támogatása.

A német törekvések azonban csak Oroszországban jártak közvetlen sikerrel s világtörténeti események láncolatát indították el. Akcióik már közvetlenül a háború elején megindultak, s a stratégiai hadviselés eszközei voltak: lassítaniuk kellett az orosz felvonulást a keleti német határon, az orosz katonaság egyes részeit belső nyugtalanságokkal lekötni, az angol csapatok egyes részeit a tengerentúlra irányítani a lázongások leverésére, Franciaországnak pedig megnehezíteni gyarmati csapatok toborzását.

Voltaképpen több fázisú, már 1914 végén induló német politikáról volt szó. Németország az első világháborút – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemoniát Európán kívül. Angliát az antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett felkeléssel), a cárizmust pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni.

⁶¹ Galántai: *Az I. világháború...* i. m. 241.

Oroszországgal szemben az első világháború kitörésétől 1917. márciusig még egyfajta titkos „forradalmasító” politikát is folytatott.

A császári Németország Anglia, Franciaország és Oroszország elleni felforgató tevékenységét a Külügyi Hivatal (*Auswärtiges Amt*) és a vezérkar politikai szekciója irányította, amelyek szoros kapcsolatban álltak egymással. Bethmann Hollweg kancellár mellett Gottlieb von Jagow külügyi államtitkár és a dinamikus Arthur Zimmermann államtitkár-helyettes volt a keleti és nyugati terjeszkedés hajtóereje a berlini központban. Zimmermann meggyőződése szerint Németországnak e háborúban Angliát és Oroszországot egyaránt le kell gyűrnie. Sokat nyomott a latba, hogy a háború első hónapjaiban a Wilhelmstrassén egyedül vitte a hivatalt, mert a kancellár és Jagow államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodtak.

Az orosz térség iránti – speciálisan az Ukrajnával szembeni német politikára – a balti német Paul Rohrbach (Ernst Jäckh és Friedrich Naumann barátja) nyomta rá bélyegét. Utazásainak hatására a Német Birodalomban élő baltiak fő képviselőjeként azt a gondolatot képviselte, hogy Oroszország felbomlasztásával a keleti szomszéd visszavethető a Péter előtti idők határaitra és így tartósan meggyengíthető. A Külügyi Hivatalban Zimmermann mellett az orosz térség vonatkozásában Diego von Bergen követ volt a legaktívabb, akit 1911-ben a vatikáni német nagykövetségről hívtak haza a Külügyi Hivatalba, 1919–1943 között pedig vatikáni német nagykövet volt. Tehetségben elmaradt tőle Otto Günther von Wesendonck követségi titkár, aki az Orosz Birodalom peremén élő nemzetiségek fellázításáért felelt.

A fenti személyek mellett a Német Birodalom külpolitikájára nagy befolyással voltak a három semleges országban működő diplomáciai missziófőnökök: von Romberg báró Bernben, Brockdorff-Rantzau gróf Koppenhágában s Lucius von Støedten báró Stockholmban. A konstantinápolyi német követség mellett az ő képviselőik alkották a hírszerző- és ügynökhálózat idegközpontját, amellyel a németek az egész orosz birodalmat átszöttek, s akik erejük javarésztét a német forradalmasító programra fordították.⁶²

Az 1905–1906. évi orosz forradalom megghiúsulása utáni orosz emigráció egész Európában szétszóródott. A német birodalmi vezetés a világháború kitörésekor számíthatott az orosz emigránsokra, hogy azokat Oroszország forradalmasításának szolgálatába állíthatja. Az orosz birodalom forradalmasítása két funkciót látott el: harci eszköz volt a saját hadvezetés tehermentesítésére – annál is inkább, mert a Schlieffen-terv súlypontja nyugatra irányult – s egyúttal az alapvető hadicél megvalósításának eszköze, vagyis Oroszországot visszaszorítani a német határoktól, miként az 1914. „szeptemberi program” azt meghatározta. Az „orosz kolosszustól” való fenyegetettség érzése és ennek megfelelően „biztosítékok” követelése már korán összefonódott gazdasági és településpolitikai expanziós szándékokkal. A Külügyi Hivatal már 1914. július végén, tehát még az ellenségeskedések kirobbanása előtt kilátásba helyezte Lengyelország „felszabadítását.” Augusztus 3-án Zimmermann táviratilag utasította a konstantinápolyi német követséget, hogy a Kaukázust forradalmasítsák Oroszország ellen. Augusztus 6-án pedig a kancellár von Reichenaut, a stockholmi német követet, hogy a szomszédos Finnországban robbantson ki felkelést, s a finneknek helyezzen kilátásba „egy autonóm ütközőállamot (köztársaságot), amely visszaveti az orosz despotizmust Moszkváig.”⁶³

Bethmann Hollweg kancellár 1914. augusztus 11-én a bécsi német követnek küldött utasításában félreérthetetlenül megfogalmazta a háborús eszköz és a hadicél szoros kapcsolatát. A birodalmi vezetés céljairól ezt írta: „nem csak a lengyelek, hanem az ukránok fellázítása is nagyon fontosnak tűnik számunkra;

1. harci eszközként Oroszország ellen;

⁶² Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m.112–113.

⁶³ Uo. 117.

2. mert a háború sikeres kimenetele esetén célszerű lenne több ütközőállam alakítása Oroszország és Németország, illetve Ausztria-Magyarország között, hogy az orosz kolosszus Nyugat-Európára irányuló nyomását enyhítsük és Oroszországot lehetőleg keletre visszaszorítsuk;
3. mert román vélemény szerint Besszarábia visszaszerzése Románia számára csak akkor lenne hasznos és tartós, ha más, nem orosz államok alakításával védelmeznék.”⁶⁴

1914. október 17-én Berchtold gróf, osztrák–magyar külügyminiszter szófiai követe révén közölte a bolgár kormánnyal, hogy „a mi és Németország hadicélja egyaránt Oroszország lehető legnagyobb mérvű gyengítése. Ezért azt reméljük, hogy Ukrajna és az Oroszország által elnyomott más népek felszabadítása kihat határainkra.” November elején pedig megüzente a török kormánynak, hogy „fő célunk e háborúban Oroszország tartós gyengítése, ezért győzelmünk esetén üdvözlönnénk egy független ukrán államalakulatot.”

A kaukázusi területen a törökök megkíséreltek a mohamedán törzsekre hatni, miközben a német agitáció elsősorban a keresztény grúzok felé irányult. Az 1905. évi forradalom leverése Grúzia számos politikai vezetőjét külföldre kényszerítette. Az első világháború kitörésében valamennyien ismét esélyt láttak függetlenségük visszaszerzésére. A különböző politikai irányzatokhoz tartozó grúzok Berlinben közös bizottságot alapítottak, amelyhez örmények is csatlakoztak. A német politika nemzeti törekvéseiket saját szolgálatába állította és saját céljára használta fel. Az események során a grúzok növekvő mértékben függővé váltak Németországtól, a végén már anyagilag és pénzügyileg is.⁶⁵

A grúz emigráns csoportok már 1914. szeptemberben elkészült jövőtervei semleges kaukázusi államszövetséggel számoltak, amelyben Grúzia királyságként egy nyugat-európai herceggel, az örmény és tatár területek egy mohamedán herceggel, míg az úgynevezett hegyi népek egy általuk választott vezetővel az élen működnének. A hármas tagolású föderatív állam az 1917. márciusi forradalom után valóban megvalósult.

A kaukázusi felkelés feltétele – az egyiptomihoz hasonlóan – a sikeres török előrenyomulás volt. A törökök kaukázusi offenzívája azonban már 1914 őszén megghiúsult. Amikor azonban 1917–1918-ban a kaukázusi területeken valóban autonóm államok jöttek létre, a németek korábbi fellépésük miatt már felkészülten várták a szorosabb politikai kapcsolatok kiépítését.

A német és az osztrák–magyar vezérkar Ukrajnában is felkelést tervezett, hogy lazítsanak az orosz nyomáson. Az ukrán felkelési mozgalom első szakaszát osztrák Galícia rutén nemzeti bizottsága szervezte Heinze lemerbergi német konzul támogatásával. A lengyel ellenállás szempontjából fontos volt, hogy Szeptycki gróf, a lemerbergi ukrán érsek 1914-től 1917–1918-ig támogatta az ukrán akciót, abban a reményben, hogy a 30 milliós görög–ortodox ukránt leválasztja Moszkvától és átvezetheti az unitárius egyházba. Az ukrán nemzeti forradalmasítási politika második és döntő szakaszát az ukrán szocialista emigránsok csoportja jelentette, akik közül néhányan csak a háború kitörésekor hagyták el hazájukat. Megalakították az Ukrajna Felszabadításának Szövetségét, amely folyamatos pénzügyi támogatást kapott Berlinből. A szövetség célja egy demokratikus–szocialista jellegű önálló Ukrajna volt. Az ukrán szocialisták propagandájuk középpontjába az agrárkérdést állították, mert az volt a meggyőződésük, hogy a föld ígérete megmozgatja az ukrán parasztokat. A gondolatot von Rechenberg felkarolta és azt javasolta, hogy propagálják az orosz koronabirtokok parasztok közötti szétosztását.⁶⁶

Ukrajna forradalmasításának további formája az ukrán hadifoglyok elkülönítése volt a német hadifogolytáborokban, akiket speciális német bizottságok igyekeztek megnyerni az

⁶⁴ Uo. 117–118.

⁶⁵ Uo. 119.

⁶⁶ Uo. 120.

ukrán önállósági mozgalomnak. Hasonló céllal különítették el a lengyel, grúz, mohamedán és finn hadifoglyokat is az oroszoktól. Munkatörzsük számos ukránt megnyert a német ügynek. Maguk az ukránok is több írásban hívták fel a németek figyelmét országuk kincseire. Ebbe a folyamatba illett, hogy 1915–1916-ban Paul Rohrbach hatására egyre erőteljesebb német publicisztika bontakozott ki Ukrajnáról. Így a német kormányt és közvéleményt előkészítették az 1917. februári forradalom utáni kedvező helyzetre, hogy az ukrán autonómia-törekvéseket elkülönülési mozgalommá változtassák, miként aztán az októberi forradalom után történt.⁶⁷

Lengyelországban a fellázítási törekvések – Ukrajnától eltérően – a nemzeti megmozdulások élő hagyományaihoz csatlakozhattak, amelyek a 19. század lengyel felkeléseinek láncolatában az 1905–1906. évi forradalom alatti nyugtalanságokig terjedtek. Már az 1914. júliusi végleges német–orosz szakítás előtt a németeknek az volt a szándékuk, hogy az eljövendő háborúban Lengyelországot fellázítják, és külön államként állítják helyre. Az orosz fennhatóság alatt álló Lengyelország oroszellenes lázadásra való megnyerése érdekében a Külügyi Hivatal augusztus elején elhatározta, hogy a római kúria bekapcsolásával, a lengyel klérus révén befolyásolja Kongresszusi Lengyelország lakosságát. A kúriának fel kellett világosítania a lengyeleket, hogy „a központi hatalmak hadseregeinek feladata Lengyelország felszabadítása, ezért azt minden lengyelnek, s a lengyel klérusnak is támogatnia kell.”

Heinze főkonzul a cárizmus elleni harmadik „legerősebb mozgalomnak” a cionizmust tartotta, mivel az ottani zsidóság a világháborút megelőző két évszázadban Oroszországban folyamatosan véres pogromok áldozata volt. Az osztrák császár felhívásában polgári jogállást, kulturális és gazdasági pozíciókat ígért nekik. A galíciai zsidók lángoló szavakkal bosszúra szólították fel a cári birodalomban élő hittársaikat a pogromokért, és aktív, vagy legalábbis passzív ellenállásra az orosz uralom ellen. A németek a cionista zsidók által alapított berlini szervezetekben is az oroszellenes propaganda eszközét látták.

De a német remények itt sem váltak valóra, sőt tragikus következményekkel jártak. Az orosz kormány és a militáns jobboldali körök, amelyek már a háború előtti pogromokért is feleltek, most megerősödtek zsidóellenes gyűlöletükben és az ország ellenségeinek tekintették őket. Újabb zsidóellenes kilengésekre került sor, s a hivatalosan elrendelt intézkedések borzalmas szenvedést hoztak az érintettekre.

Az ukránoktól, a lengyelektől és a finnektől eltérően a német kormány nem szorgalmazta a litvánok és lettek fellázítását. A litvánoktól nem várt el különleges nemzeti öntudatot; Kúrföldön, Lívöldön és Észtországban pedig azért nem, mert ezekben az országokban a balti németiség felső társadalmi rétegeként egyébként is rendelkezésükre állt, amellyel végre lehetett hajtani a német kormány elképzeléseit. A lettek és észtek politikailag nyugatra orientálódó, fellángoló nemzeti érzése végül is Németország ellen irányult volna, s forradalmi úton felszámolta volna a balti németiség monopolhelyzetét.⁶⁸

A finn nagyhercegség sajátos alkotmányjogi helyzete az orosz birodalmon belül – amelyet az 1905. évi forradalom előtt és alatt olyan keményen vitáltak – megfelelő támadási pontot kínált a német szándékoknak. Ezeket támogatta a viszonylag erős, főleg svédországi emigráció. A német birodalmi vezetés nagykövetségei révén már 1914. augusztus elejétől finnországi összekötőként összegyűjtötte ezeket az emigránsokat. Augusztus 6-án Bethmann Hollweg a stockholmi követet finnországi felkelés kirobbantásával bízta meg, többek között a svédországi párttal való kapcsolatfelvétel révén. A finneknek szóló felhívásokban autonóm állam felállítását helyezték kilátásba, anélkül, hogy a német kormány kötelező nemzetközi jogi ígéretet tett volna. A finn tárgyaló felek a felkelés feltételül hazájukban német csapatok

⁶⁷ Uo. 121.

⁶⁸ Uo. 124.

jelenlétét, vagy Svédország Oroszország elleni háborús részvételét állították, amelyen a német diplomácia évek óta sikertelenül fáradozott.

Vezető finn hazafiak országuk felszabadítását a nem-orosz nemzetiségek felszabadításának keretében képzelték el. A Külügyi Hivatal 1914. augusztusban tiroli emigrációjából Berlinbe hozatta a szenvedélyes Castrén ügyvédet. A háború évei alatt folytatódott a német szándékok finn akciócsoportok alakítására és finn pártok megnyerésére, amelyet fékezett a ős-finnek törekvése, akik megelégedtek volna az orosz birodalmon belüli autonómiával, miközben Németország Finnország leválasztására törekedett Oroszországról. Ezen előkészületek legkonkrétabb esete a „finn légió” felállítása volt finn önkéntesekből, amely a többi más párhuzamos szervezetek alakításához hasonlóan meglehetősen kis létszámú maradt.⁶⁹

Az oroszországi nemzetiségek fellázításának német igyekezetei viszonylag kis hatással jártak, de általuk világossá váltak a keleti német hadicélok: a népek felszabadításával gyengíteni Oroszországot és saját hatalmi pozíciót felépíteni Európában.

Oroszország „forradalmasítása” (1914. szeptember – 1917. november)

Oroszországra nézve a nemzetiségek aktivizálásánál is súlyosabb következményekkel járt az orosz forradalmi szocializmus mozgósítása. A „nemzeti” mellett az orosz „szociális” mozgalmak forradalmasítása is a belső feszültségek növelését szolgálta.

Az első világháború kezdetén német részről még nem létezett egységes álláspont az Oroszországgal szemben folytatandó célszerű német politikáról. De Oroszország forradalmasítása és harckészségének aláásása érdekében támogatták a bolsevikokat pénzügyileg és technikailag-szervezetileg, mivel Oroszországban csak a bolsevikok hajlottak a háború szükség esetén különbékével való befejezésére. A német Legfelső Hadvezetés e lehetőség maximális kihasználásával számolt. Nem csak a kétfrontos háború befejezésére és a német keleti front katonai tehermentesítésére, s így a nyugati német csapatok harci erejének erősítésére gondolt, hanem arra is, hogy Oroszországot területi elcsatolásokkal és gazdaságilag meggyengítse, nagyhatalomként visszaszorítsa, vagy optimális esetben e pozíciójából kiszorítsa.

A német politika már az első világháború előtt felfigyelt az oroszországi és az emigrációban élő orosz forradalmi ellenzékre. Érdeklődése természetesen erősödött a háború kitörésével. A berni német követ, Gisberg von Romberg báró – az észt hazafi és német ügynök, Alexander Eduard Kesküla⁷⁰ révén – már 1914. szeptemberben kapcsolatba lépett a svájci orosz emigránsokkal, akik azonnal feltették neki a kérdést: milyen álláspontot foglal el Németország a jövő oroszországi forradalommal szemben. A forradalmárokhöz tartozott Lenin is, aki Robert Grimm svájci szocialista közbenjárására 1914 szeptemberében érkezett Bernbe és 1917 februárja óta Zürichben tartózkodott. Október elején Romberg svájci német követ részletes jelentésben foglalta össze a felhasználhatóságukat a német célok érdekében.⁷¹ Kesküla kapcsolatfelvétele után Törökországból is beérkezett Alekszandr (Lazar Iszrail) Parvus (dr. Helphand)⁷² orosz forradalmár és fegyverkereskedő javaslata, akire 1915. január

⁶⁹ Uo. 125.

⁷⁰ Kesküla, Alexander Eduard (1882–1963): észt hazafi, német ügynök 1917. júniusig. Ekkor elfordult Németországtól arra hivatkozva, hogy a német politika Észtország annexiójára törekszik.

⁷¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – (PA AA, B), Wk 11, adh. 1, Bd. 1. Gesandtschaft Bern an AA. 1914. október 5.

⁷² Parvus, Alekszandr (Lazar Iszrail) (dr. Helphand) (1867–1924): Odesszában született, s az 1905. évi orosz forradalmárok köréhez tartozott. Éles ellenfele volt a cári monarchiának; a szocializmus érdekében a központi hatalmak győzelmét várta. Úgy vélte, hogy a cárizmust a porosz bajonettek és az orosz proletáröklök kettős

8-án a konstantinápolyi német követségről Wangenheim hívta fel a Külügyi Hivatal figyelmét, mint Oroszország forradalmasítási vállalkozásának kulcsfigurájára. Berlinben fogadta őt Ludwig Zimmermann külügyi államtitkár is. A háború gyors befejezésében érdekelt német kormánynak egy oroszországi forradalom akcióprogramját kínálta. A Külügyi Hivatallal 1915 márciusában közösen kidolgozott tervezetben mindenre gondoltak, amely egy tömegmozgalom módszeres kiépítéséhez és a kívánt irányba tereléséhez szükséges. A tervezet egy receptkönyvhöz hasonlított. A politikai rendszer erőszakos megdöntésének teljes eszköztára megtalálható volt benne: a szabotázscelemekenyektől kezdve a bakui olajkutak felgyújtásán keresztül az ukrajnai és finnországi nemzeti és szeparatista mozgalmak támogatásáig. E művelet csak az orosz szociáldemokrácia vezetésével valósulhat meg. Utóbbi radikális szárnya már akcióba lépett. Szükség van a mérsékelt kisebbségi frakció csatlakozására is. Az egyesülést eddig főleg a radikálisok akadályozták meg. Utóbbiak vezetője, Lenin, két héttel ezelőtt maga vetette fel a kisebbséggel való egyesülés kérdését. Egy középutas megállapodásra van szükség annak érdekében, hogy a háború révén meggyengült belső adminisztratív apparátus miatt az abszolutizmus elleni energikus akciókra kerülhessen sor. Megjegyzendő, hogy a mérsékelt szárny áll legerőteljesebben a német szociáldemokrácia befolyása alatt...” – írta.⁷³

A forradalmi mozgalom élére állítható személyként Lenint javasolta. A német Külügyi Hivatal azonban csak Lenin hét pontos programjának (a köztársaság kikiáltása, a nagybirtok kisajátítása, 8 órás munkanap, teljes autonómia a nemzetiségek számára, békeajánlat Franciaországra való tekintet nélkül, amelynek során Németországnak le kell mondania az annexeokról és a háborús kártérítésekről, az orosz hadsereg azonnal elhagyja Törökországot, lemond Konstantinápolyról és a Dardanellákról, az orosz hadsereg bevonulása Indiába) vizsgálata után járult hozzá az akcióhoz, s induló tőkeként kétmillió márkát adott.⁷⁴

E célkitűzések egybecsengtek a német külpolitikai törekvésekkel. Zimmermann ugyanis már 1914. november 27-i titkos memorandumában kifejtette, hogy „politikánk célja természetesen a jelenlegi, hallatlan áldozatokkal folytatott háború békével való befejezése, amely nemcsak tisztességes, hanem tartós is. E cél elérése érdekében kívánatosnak tartom, hogy éket verjünk ellenfeleink közé, s egyik vagy másik ellenfelünkkel lehetőleg mielőbb különbékét kössünk... Az Oroszországgal kötendő különbékét Oroszországnak kell kezdeményeznie. Ehhez le kell győzni Szerbiát is. Ez a különbéke pedig arra az eredményre vezetne, hogy Németország nincs többé lekötve keleten, s mind saját erőit, mind az osztrák–magyar csapatokat bevetheti Franciaország ellen.”⁷⁵

1915-re az Oroszország elleni keleti front felszámolásának egyik eszköze a „titkos front” felépítése, a hátszéli bomlasztás és forradalmasítás lett. A német és osztrák katonai vezetés a hadműveletekkel párhuzamosan titkos ügynökök sokaságát vetette be az orosz hadsereg és kormány destabilizálására, s II. Miklós cár megbuktatására. Ebben a főszerep a Külügyi Hivatalnak és a Ludendorff vezette német vezérkarnak jutott, amelyek II. Vilmos jóváhagyásával cselekedtek. Parvus Koppenhágában létrehozta a Nemzetközi Gazdaságkutató Intézetet s onnan szövögette hálóját. Az operációkat semleges országokon – Svájc, Svédországon, Norvégián és Dánián – keresztül bonyolították. A diplomaták saját köreiken kívül hasonló gondolkodású politikusok, újságírók, bankárok, vállalkozók, arisztokraták és tudósok körében működtek. Összekötőik többnyire olyan oroszok voltak, akik forradalmi

szövetségével kell legyőzni. 1917 májusában a Lenin hazaszállítása ügyében folytatott tevékenységéért orosz állampolgárságot kapott.

⁷³ ELISABETH HERESCH: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1995. 198.

⁷⁴ Uo. 199–200.

⁷⁵ Uo. 184–186.

nézeteik miatt vagy külföldön éltek, vagy állandóan utazgattak Szentpétervár és Nyugat-Európa között. Ők szállították az információkat Oroszországból, szervezték a propagandát otthon, a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia orosz hadifoglyai között, s bomlasztották az orosz hadsereget.⁷⁶

Lenin, mint „célszemély” előtérbe helyezése a német politikai vezetés számára két fő ágon haladt előre. 1915. március 25-én Kesküla értesítette von Romberg követet a „lenini irányzatú orosz szocialistákkal” folytatott találkozásjáról és az elfogadott határozatokról. Július 26-án pedig átnyújtott a követnek egy memorandumot, amely a „nagy, modernizált Oroszország figyelmeztetését” összekötötte Lenin ajánlásával és a „forradalmi szervezetek energikus tevékenységét” ellensúlyként kezelte az „alkotmányos demokraták” veszélyével szemben. 1915 szeptemberében Kesküla is átadta Rombergnek Lenin „programját”. Ennek ismeretében Romberg azt javasolta, hogy azt franciaországi agitációjuknál használják fel. Lenin programja – írta szeptember 30-án Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak – „felbecsülhetetlen szolgálatot nyújtana számunkra.” Szerinte „Németország különbékéje az orosz demokráciával rendkívül értékes ütőkártya lenne Delcassé úrral szemben és egy velünk kötött különbéke a kezünkre játszana.”⁷⁷

Az orosz forradalmárokkal 1917 márciusa előtt német részről zömében csak információs együttműködés alakult ki. A német diplomácia gyűjtötte róluk az információkat, de visszafogottnak mutatkozott, beleértve pénzügyi támogatásukat is. A német kormány megválaszolatlanul hagyta az orosz emigránsok Kesküla által közvetített kérdését, hogyan viszonyul Németország egy jövőbeni orosz forradalomhoz, s nem követte Romberg követ javaslatát sem, hogy a lenini programmal Franciaországban kezdjenek akciót. A német külpolitikusok nemcsak az orosz forradalmi mozgalmat figyelték, hanem laza kapcsolatot tartottak fenn az emigráns táborral is. Főleg Lenin emigrációs szerepe volt viszonylag korán ismert, de behatóan nem foglalkoztak nézeteivel. A Romberg által megküldött *Sbornik Socialdemokrata* példányai felvágatlanul heverték a német iratok között. Ugyanakkor figyelték a cári Oroszország vereségével kapcsolatos kijelentéseiket. De a fő kérdés továbbra is az maradt, hogyan lehetne különbékét kötni Oroszországgal. 1916. augusztus 7-én II. Vilmos császár így vélekedett: „Tisztán katonailag szemlélve fontos a harcoló felek egyikét különbékével kiszedni a szövetségből, s azután egész haderőnket a többiekre zúdítani... Franciaország nagyon gyorsan követné Oroszországot. Ekkor az egész német haderő teljesen a legfőbb hadúr rendelkezésére állna a brit hadsereg ellen, amelynek megsemmisítését az angol kormány jó-rossz békekötéssel megelőzhetné... Harcunkat ezután csak annyiban tudjuk folytatni, amennyiben az oroszországi belső harcok befolyásolják a velünk való békekötést.”⁷⁸

Gazdasági összeomlás és a cárizmus bukása Oroszországban

1913-ban Oroszország lakosainak száma 159,1 millió volt, s a világ népességének 8,2%-át alkotta. Lakóinak 82%-a vidéken élt. Ipari termelése azonban mindössze 2–3%-át, jóllehet a század első évtizedében figyelemre méltóan fejlődött. Főleg a gépipar maradt le, amely elsősorban német importra szorult. A részvénytársaságok tőkéjének egyharmadát külföldiek (főként franciák) birtokolták. Oroszországot nemzeti ellentétek is feszítették. Az alig 50%-ot alkotó nagyorosz nemzet elnyomta a több mint 60 nemzetet és nemzetiséget.

⁷⁶ Uo. 200–201.

⁷⁷ PA AA, B. Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland von 1. 10. 1915. – 30. 6. 1916. Romberg követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 30. Lásd: WERNER HOHLWEG: *Lenins Reise durch Deutschland im April 1917*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 5. Jahrgang 1957. 4. Heft/Oktober, 310.

⁷⁸ Uo. 312.

A harmadik háborús év kezdetén a cári birodalom katonai köreiből nem uralkodott semmiféle katasztrófahangulat. Ellenkezőleg: meg voltak győződve arról, hogy az új kezdeményezésekkel egész háborús helyzetüket befolyásolják. De azok kezdete előtt Oroszország a forradalmi káoszba süllyedt, s a lakossági ellátás összeomlása megghiúsította a katonai vezetés további akcióit. A cári birodalom összeomlásában nem a katonai helyzet volt mérvadó, hanem a soknemzetiségű állam gazdasági katasztrófái, amely annyira befolyásolta a lakosság erkölcsét, hogy a februári forradalom elsöpörte a dinasztikus monarchia politikai eresztekeit. Az összeomlás az ellátási válságban jelentkezett, a hadseregben és a városokban egyaránt. Mindez demoralizálta a haderőt, amely meglehetősen passzív maradt az eseményekben, s a városi központokban a munkásság ment a barikádokra.

Az orosz kapitalizmus összeomlásának fő oka a pénzügyi rendszer összeomlása volt az infláció nyomán. A háborús erőfeszítések miatt a kormánynak rendkívüli összegeket kellett előteremtenie a haderő kiépítésére és fenntartására. A kritikus pont a kiadott pénz valamilyen módon való visszavezetése volt az állami költségvetésbe. Ehhez a normális orosz adórendszer nem volt elég, mert az állami monopóliumok közvetlen adóira és bevételeire épült. A fennálló rendszer továbbfejlesztése azonban elmaradt, mert az államapparátus nem érezte magát eléggé felkészültnek a további közvetlen adóztatás kiépítésére, illetve a közvetett adózás adminisztrációjára. Ezért a megoldást a háborús kölcsönök érdekében indított széleskörű kampányban látták. A küszöbön álló győzelem reményében a polgárság beruházási kedvét fix kamatokkal igyekeztek vonzóvá tenni. A háború alatt összesen hat kölcsönt bocsájtottak ki, de a szűk kereslet miatt eredménytelenek maradtak. Az infláció leküzdése a kölcsönök stabil kamatlábaival értelmetlen volt, mivel a befektetőnek a gyors pénzromlás idején e kölcsönök nem hozhattak profitot. Így az orosz kormánynak csak egy lehetősége volt az állami csőd elkerülésére: a bankóprés, hogy az államot újonnan nyomtatott papírpénzzel finanszírozza. Mindez több mint 800% -al növelte a forgalomban lévő pénz mennyiségét, amely végül tovább növelte az infláció gazdaságra gyakorolt hatását.

Feltűnő fejlemény volt, hogy az orosz hadigazdaság az ember- és művelési területek elvesztése ellenére többletet termelt. Így az országban nem termelési-, hanem elosztási gondok jelentkeztek. A mezőgazdasági termelés struktúrája folyamatosan változott. Szinte teljesen kiváltak a termelésből a nagy földbirtokosok, akik a háború előtt a termés 25%-át adták. Az elsöprő erejű infláció és a hadiipar kiépítése miatti munkadrágulás nyomán a latifundiumok számára a gabonatermelés gazdaságtalanná vált, ezért a földet kisparasztoknak adták bérbe. A kis családi gazdaságok rendszere ugyan kiválóan működött, de nem érezte szükségét annak, hogy termékét a városban értékesítse. Miközben a földbirtokos közvetlen kapcsolatban állt a városok piacaival, a paraszt mindezt csak közvetítőkön keresztül tehetette, amely csökkentette nyereségét. Ha a paraszt áruját mégis értékesítette, azért csak kevésbé vonzó ellenszolgáltatást kapott. A hadsereg igénye számos ipari termék árát csillagászati mértékben növelte. A textíliák ára 1913-hoz viszonyítva 300%-al, a vasáruké 1000%-al nőtt. Így az 1917. évi gabonatermésnek csak 15%-a került szabadpiacra, a szokásos 25% helyett. A modern hadviselés szükségletei a cárizmust az ipari kapacitások kiépítésére sarkallták. Annak finanszírozására a hadikölcsönök megghiúsulása után a bankóprést használták. A pénzmennyiség felszaporodása a háború második évében markáns inflációt eredményezett; 1916 végéig a munka és az áruk 400%-al drágultak. Így szinte megbénult a bér munkásokat foglalkoztató földbirtokosok élelmiszertermelése. Mivel a városi szükségletek növekedtek a németek által megszállt területről menekülők miatt is, mindez az utolsó orosz háborús évben katasztrófális ellátási viszonyokhoz vezetett.

Az 1917. évi események fontos feltétele volt az iparosítás és a munkásság új társadalmi csoportjának – a negyedik rend – kialakulása, amely főleg az akkori fővárosban, Péterváron (1914 augusztusa óta Szentpétervár) ment végbe. Az új munkásság nem illett a cárizmus agrártöbbségű „rendjébe”. Idegen test maradt, amelyet a részleges modernizálási

kísérletek ellenére sem az autokrácia, sem a nemesség nem fogadott el, mert a birodalom lakosságának legkisebb részét alkották.

A háború sokrétű kihívásainak megfelelő a városokban egyfajta kulturális modernizáció ment végbe. Dinamikusan nőtt a kvalifikált személyek száma. A zemsztvók az oktatásügy és az egészségügyi ellátás kiépítése során jelentős eredményeket értek el. Az állam egyetemeket állított fel, ahol nagy számban nyugat-európai eszméket valló tanárokat, orvosokat, jogászokat és mérnököket foglalkoztatott. A publicisztikai nyilvánossággal együtt mindez a szlavofil áramlatokkal szembeni nyugatiasodást jelentette, a kultúrában és művészetben egyaránt. Kialakult a reformoknak elkötelezett értelmiség, amely nyilvános cselekedeteiben elutasította a mindenható állam korlátozásait.

A kisparasztság még ugyan elegendő élelmiszert termelt, de termékei eladása gazdaságtalanná vált. Az inflációs és a katonai szükségletekre termelés növelte az ipari termékek árát, amelyekre viszont a parasztságnak szüksége volt. Mivel elapadt a késztermékek városból a vidékre áramlása, megbénult a mezőgazdasági termékek szállítása is. E folyamatnak több millió kézműves gazdaság esett áldozatul. A társadalom e fél-paraszti rétegét gyengítette a katonai szolgálat kötelezettsége, illetve a városi gyárak magasabb munkabére is.

A politikai fejlemények nem tartottak lépést a társadalmi, gazdasági és kulturális változásokkal. Ez volt a kormány reformpolitikájának egyik alapdilemmája is, vagyis az autokrácia elmulasztotta saját modernizálását. A pétervári általános sztrájk nyomására a cár 1905. októberi manifesztumában ugyan engedélyezte a дума felállítását, de jogait korlátozta. Így a parlament végül is tehetetlen maradt, mert nem választhatott kormányt, s így felelősségre sem lehetett vonni. A munkásság köreiben növekedett a marxista mozgalom, s jóllehet a parasztság hallani sem akart semmiféle cárellenes mozgalomról, soraikban is növekedett azok száma, akik az új ideológiát támogatták és a cár bukását emlegették. Utóbbiak egy új, agrárszocialista államot képzeltek el maguknak.

Amikor 1915 szeptemberében a cár ismét feloszlatta a parlamentet, napvilágra kerültek azok az ellentétek, amelyek lehetetlenné tették a belső társadalmi békét. A kormányzóságok önkormányzati szervei, a zemsztvók és a birodalmi méretekben szerveződő városi önkormányzatok a különböző liberális pártokkal szövetkezve a Dumában megalakították az ún. Haladó Blokkot, amely kormányrésztvételt követelt. A zemsztvók az önkényuralom megszüntetését és a háború győztes befejezését sürgették. A cár erre feloszlatta a Dumát, amelynek képviselőt jogellenesen rendőri felügyelet alá helyezték. Ekkor lángolt fel ismét a fővárosi munkások sztrájkmozgalma, amely a háború előtti évben érte el tetőpontját, majd az új nemzeti szolidaritás jegyében alábbhagyott. Az 1916–1917. évi rendkívül hideg tél tüzelőhiánya és a rossz ellátás miatti felháborodást az autokrácia többé már nem volt képes megfékezni. A lakosság ellátási helyzete kritikussá vált. A kényszer-beszolgáltatás és az új beadási rendszer is elhibázott lépésnek bizonyult. 1917 elején az ipari központokban éhség-lázadások, sztrájkok és tüntetések törtek ki. A tüntetéseken a pétervári véres vasárnap 12. évfordulójára is emlékeztek.

Az 1917. februári forradalom „spontán” népmozgalom volt, amely a nemzetközi nőnap (a gregoriánus naptár szerint március 8-án) megmozdulásaiból nőtt ki, s főszereplői főleg a Viborg kerületbeli munkás- és katonafeleségek voltak. Mivel a munkásbizottságok valószínűtlennek tartották a hadsereg támogatását, a munkástanács a békés népmozgalom gondolatával állt elő. Még sztrájkfelhívást sem adtak ki, hogy elkerüljék az összetűzést a rettegett rendőrséggel. De már az első összecsapások során megmutatkozott, hogy a katonák a polgári lakosság, s közöttük a katonafeleségek oldalára álltak.

A „nőnap forradalom” munkás- és katonafeleségei a háború azonnali befejezését, élelmiszer-osztást és a cár lemondását követelték. Március 9-én a munkásbizottságok felszólítására a pétervári munkásság több mint fele csatlakozott a felkeléshez. Az üzemekben

az 1905. évi mintára öngazgatási szerveket, munkástanácsokat (szovjet) választottak. A rövidesen országos méretű mozgalom a Pétervári Szovjetet kormányként ismerte el.

A felkelés harmadik napján a cár parancsára a pétervári városparancsnok a kozákokat küldte a felkelők leverésére. De azok megtagadták a tűzparancsot, s elfogadták a nekik átnyújtott vörös szegfűt. A helyőrségi katonák és a tüntetők is fraternizáltak, s megrohmozták a fegyverraktárakat. A forradalom sikere nagyrészt a munkások és a katonák szövetségében rejlett.

Miután a cári kormány egységesen lemondott, új politikai centrumok jöttek mozgásba. Amikor a miniszterelnök meggondolatlanul ismét feloszlatta a parlamentet, a képviselők a tüntetések miatt megtagadták a rendelkezés végrehajtását. A Duma elnöke, s a Haladó Blokk vezetésével megalakult a *Közrend helyreállításának ideiglenes bizottsága*, amely továbbra is a cári vélemény megváltozásában reménykedett. Mivel erre nem került sor, a Duma az utca nyomására parlamenti hatalomátvitelre kényszerült: letartóztatta a kormányt, a katonai főparancsnokot, majd március 21-én a cárt is. Új főparancsnokot nevezett ki, s Dumamegbízottakat küldött a minisztériumokba. Az ideiglenes Duma-bizottság a következő választásokig maradt hivatalban.

A cári kormány testületi lemondása után a helyzet kulcsa a hadsereg kezébe került, amelynek főparancsnokságát a cár bizalmasainak tanácsa ellenére még 1915 augusztusában átvette, s főhadiszállását a távoli Mogiljevben rendezte be. II. Miklós a csapatokat a frontról Carszkoje Szelóhoz, nyári rezidenciája védelmére irányította, de egyidejűleg táviratilag utasította őket, hogy ne vonuljanak a forradalmi főváros ellen.

Amikor Pétervár felé vette útját, vonatát a felkelők megállították, s Pszkovba, az északi front főhadiszállása felé irányították. Mivel a tábornokok itt sem bíztak a forradalom katonai leverésében, arra kényszerítették a cárt, hogy hozzájáruljon a *Társadalmi bizalom kormányának* megalakulásához. Péterváron azonban már a cár lemondását követelték, sőt egyesek már halálát is. A cár engedett a nyomásnak s kiskorú, vérzékenységben szenvedő, egyedüli fiúgyermeké nevében is lemondott a trónról. Testvére, Mihály is elutasította a sorrendiség szerint neki felajánlott koronát, s 1917. március 3-án befejeződött a Romanov-dinasztia 300 éves uralma.

A cár, majd ezt követően a kormány testületi lemondása nyomán keletkező hatalmi vákuumot két intézmény töltötte be. Az egyik a Duma, a másik az éppen megalakult Pétervári Szovjet volt. Kettejüknek kellett végrehajtó hatalmat létrehozni, amely a győzelem mámorában viszonylag egyszerűnek tűnt. A mensevikek a szovjetekben elsőbbséget adtak a Duma liberálisainak. Ortodox-marxista elemzésük abból indult ki, hogy a feudális monarchia a polgári-kapitalista demokráciát követné, s így a terepet a liberális polgárság szerezne meg. Valójában azonban még a nagy tekintélyű, egykori zemsztvo-vezető, Georgij Lvov herceg, és Pavel Miljukov, az alkotmányos demokraták (kadétok) vitathatatlan vezetője sem rendelkezett olyan, a Haladó Blokk soraiból álló komplett csapattal és programmal, mint aminek szerettek volna látszani. Ezért inkább a katonák, s főleg a radikális küldöttek pozíciója erősödött. Legfontosabb, közvetlen céljukat akkor érték el, amikor a szovjet végrehajtó tanácsának lediktálták híres, 1. számú parancsukat, amely ezredbizottságok választását, az ezredeknek a szovjetek parancsnoksága alá rendelését, s valamennyi katonai egységnél katonatanácsok választását rendelte el. Kilátásba helyezték a tisztek választását is, de azok tiltakozására visszavonták a parancsot, amely a katonák körében több helyen csalódást okozott.

Így már semmi sem állt a kormányalakítás útjában. Március 2-án délután Miljukov, a Duma székhelyén, a Tauriai palotában bejelentette a megállapodást, s bemutatta Lvov Ideiglenes Kormányát, amely átmenetet jelentett az önkényuralomtól a törvényes, ugyan nem demokratikus, de választott, a felkelő munkások és katonák által elfogadott parlament felé. Az új hatalmi centrumok kompromisszumánál még fontosabb volt a tábornokok hallgatólagos támogatása, hiszen magától értetődött, hogy a forradalmi kormányváltás nélkülözhetetlen

feltétele a hadsereg vezetésének egyetértése. E mögött nem a liberalizmus és demokrácia iránti szimpátiájuk, hanem egyedül a védelmi képesség iránti aggodalom és a háború folytatásának szándéka rejlett. A vezérkar lojalitási konfliktusba került a monarchia és a nemzet között, s a monarchiát feláldozta a nemzet javára. A cári hadsereg gyengesége ugyanis nem a katonák erkölcsében és felszereltségében, hanem inkább belső megosztottságában rejlett. A katonák közötti szakadék – földbirtokosok és egykori jobbágyaik – voltaképpen a társadalmat képezte le, s a két tábor között állandóan újjáéledtek a feszültségek. Az osztályharcos jelszavak ezért a hadsereg soraiban is terjedtek. 1917 során a katonák még a munkásságnál is erőteljesebb bázisát jelentették a forradalomnak. Oroszország békekötésének és a társadalmi ellentéteinek dilemmája főleg a frontokon kapcsolódott össze.

Az új szabadság és népszuverenitás csak egy fél évig tartott, mert az októberre tervezett demokratikus választásokat megelőzte a bolsevikok forradalma. Az időközben erősen nyugatiasodott liberálisok kimerültek a realitásokkal folytatott küzdelemben. Viszonylag könnyedén felszámolták a felosztatott *ancien régime*s maradványait, s a vidéki területeken megszilárdították új demokratikus elveiket. De az emberek anyagi létfeltételein nem sikerült javítaniuk. A világháború és az infláció miatt az Ideiglenes Kormány nem sikerült biztosítani az emberek ellátását, s folytatta a háborút.

A városok élelmiszerellátásának megghiúsulása miatt a „februári rendszer” kártyavárként omlott össze. Az új rendszerhez nagy várakozások fűződtek, s az Ideiglenes kormány legnagyobb problémája főleg a nyomor csökkentése volt.

Az 1917. februári/márciusi oroszországi forradalom után

Az 1917. márciusi orosz forradalom kiábrándultságot eredményezett Németországban. A megkönnyebbülés helyett ugyanis a Lvov herceg, Miljukov, Gucskov és Kerenszkij vezette Ideiglenes Kormány rövidesen bejelentette, hogy kitartanak a cár által aláírt szerződések mellett, s a háborút a szövetségesek oldalán a végső győzelemig folytatják. Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij hadügyi- és tengerészeti miniszter vezetésével offenzívát kezdeményeztek, amely rövid idő alatt összeomlott. Egyre több katona szökött meg egységétől vagy kötöttek informális fegyverszünetet (fraternizálás) az ellenféllel. Júliusban a Lvov kormány ugyan elhárította Kornilov tábornok puccskísérletét, s Kerenszkij lett a miniszterelnök, de a helyzet többé nem nyugodott meg.

Ezzel szemben Németország még inkább úgy gondolta, hogy kül- és belpolitikai okokból egyaránt az Oroszországgal kötendő mielőbbi békére vannak utalva, mielőtt Nyugaton sor kerül a végső összecsapásra. Az oroszországi helyzet azonban még meglehetősen zavaros és tisztázatlan volt. Ezt mutatták a német Külügyi Hivatalba 1917. március–áprilisban beérkező jelentések is, s a német külpolitikuskoknak ezek alapján kellett dönteniük további tevékenységükről. A német kormány sokat áldozott az orosz médiában folytatott pacifista propaganda támogatására, ám a forradalmi folyamat egyszerre számukra is ellenőrizhetetlenné vált. 1917. március 27-én Romberg a Weiss nevű ügynökkel folytatott megbeszéléséről készített négy oldalas jelentésében kiemelte, hogy „az antant minden eszközzel hecceli ellenünk a lakosságot,” s német részről tenni kellene valamit, hogy „meggyőzzük az orosz forradalmárokat arról, hogy „Németországban is új idők következnek, mert nem lehet számunkra semmi sem veszélyesebb, mint a jelszó, hogy Németország maradt a reakció utolsó bástyája, amelyet le kell küzdeni.”⁷⁹

⁷⁹ Elisabeth Heresch: *II. Miklós...* i. m. 256–257.

A Lenin-csoport hazaszállítása Svájcban (1917. április)

Ludendorff tábornok rövidesen ismét reménytelinek ítélte a helyzetet. Szerinte az orosz forradalom „katonailag” előnyös Németország számára; a katonai helyzet „olyan szerencsésen” alakult, hogy „nem kell számolnunk többé az oroszok offenzívájával”, s „már most” áthelyezhetjük haderőinket Keletről Nyugatra, s „a legnagyobb bizalommal tekinthetünk a jövőbe.”⁸⁰ Max Hoffmann ezredes a keleti front helyzetét tekintve az orosz hadseregnek hozzávetőlegesen 8 hetet adott a teljes széthullásig.

Bethmann Hollweg kancellár azonnal elfogadta az új helyzetet, s az orosz forradalom kitörése után azonnal utasította a berni német követet, hogy „a hazájukba való hazatérés céljából... lépjen kapcsolatba a Svájcban élő oroszországi politikai száműzöttekkel, s kínálja fel számukra a Németországon keresztüli hazatérést.”⁸¹

Zürichből az orosz emigránsok csoportjának hazaszállítását „biztos kísérettel” a helyettes vezérkar III b osztálya (hírszerzés és kémelhárítás) vette át a Külügyi Hivatallal együtt. Az utazást a két hivatal 50 német alkalmazottja bonyolította, akik megállapodásuk szerint „udvarias módon kísérik őket Németországon keresztül.” Német részről tudatában voltak annak, hogy rendkívül körültekintően kell eljárni, úgy, hogy a forradalmárok ne kompromittálódjanak, de a németek is megőrizték arcukat. Ezért nyilvánosan nem ajánlatos túlságos buzgóságot tanúsítani – ajánlotta Romberg március 28-án a Külügyi Hivatalnak –, s a forradalmárok se forduljanak közvetlenül hozzánk. Az emigránsoknak úgy kellene viselkedniük, mintha segíteni szeretnének nekik.⁸²

A kompromittálódás veszélyét elkerülendő Leninnek az utazás előtt nemzetközi jogi és politikai oldalról egyaránt biztosítania kellett magát, ezért 9 pontos utazási feltételt állított össze. Franciaország, Németország, Lengyelország, Svájc, Svédország és Norvégia vezető „internacionalistái” közös nyilatkozatot adtak ki: Lenin és hívei visszatértek Oroszországba, hogy a „forradalomért dolgozzanak”, s így segítsenek valamennyi ország proletariátusának – beleértve Németországot és Ausztriát is – saját kormányuk elleni forradalmi harcának. Ilyen körülmények között a forradalmárok nemcsak jogosultak, hanem kötelezettek is az Oroszországba való visszatérés számukra felkínált lehetőségének elfogadására.⁸³ Április 7-én a Külügyi Hivatal a Legfelső Hadvezetéssel egyetértésben elfogadta Lenin utazási feltételeit. A német vezérkar megküldte a berni követnek a technikai utasításokat: a német határ átlépése Gottmadingennél; a csoport szállítása Saßnitzig; a csomagok leplombálása, nincs útlel-ellenőrzés; két darab II. osztályú vasúti kocsira rendelkezésre bocsátása. A Külügyi Hivatal kérésére Ludendorff tábornok kíséretnek báró Arwed von der Planitzot, a százás gárdalovasság századosát nevezte ki.

Lenin és csoportjának elutazására Zürichből a német hatóságok által megállapított időben, 1917. április 9-én, menetrend szerint 15 óra 10 perckor került sor. A 33 utas között 19 bolsevik volt, Lenin és felesége mellett közeli munkatársa, Grigorij Zinovjev és Karl Radek.⁸⁴ Az emigráns bizottság határozata ellenére történő elutazás lármás kiabálás közepette történt; az elutazókat „provokátoroknak, lumpeneknek, disznóknak” nevezték.⁸⁵

⁸⁰ Werner Hohlweg: *Lenins Reise...* i. m. 312.

⁸¹ Uo. 314.

⁸² Uo. 316.

⁸³ Uo. 323–324.

⁸⁴ Zinovjev (1885–1936): orosz hivatásos pártmunkás, 1903-tól bolsevik. Az októberi forradalom után a szentpétervári szovjet, majd a Komintern elnöke. Terrorista tevékenység vádjával Sztálin kivégeztette. Karl Radek (1885–1939): bolsevik pártvezető, a Kommunista Internacionálé egyik vezéralakja. Ő is a sztálini tisztogatás áldozata lett.

⁸⁵ Werner Hohlweg: *Lenins Reise...* i. m. 324.

Az utazás Singen–Offenburg–Mannheim–Frankfurt/Main–Bergen–Saßnitz útvonalon zavartalan volt. A német hatóságok mindenütt figyelmesek voltak hozzájuk s gondoskodtak ellátásukról. A gyermekek még tejet is kaptak. Lenin vonata Berlinben megállt, s hét órán keresztül egy holtvágányon vesztegelt, ahol a Külügyi Hivatal tagjaival találkozott. Saßnitzban pedig, ahol a vonat késése miatt az április 11-éről 12-ére virradó éjszakát töltötték, „jó szállást kaptak egy zárt helyiségben”. Másnap kompon keltek át Svédországba. Malmöben pedig Parvusszal tisztázott bizonyos anyagi és szervezeti kérdéseket. Lenin és emberei szigorúan tartották magukat az utazási feltételekhez. Planitz százados szerint „egy majdnem ünnepi és konok tartózkodás” érződött közöttük. Az utasok szinte alig beszéltek. Később Lenin messzemenően elégedetten nyilatkozott utazásáról. Egy zürichi pártbeli társának írt levelében „rendkívül korrektnek” minősítette a németek magatartását, akik „szigorúan betartották” az utazási feltételeket.

Lenin a Treheborg–Malmö–Stockholm–Tomio–Bjelo–Ostrov útvonalon április 16-án este, angol tisztek kíséretében érkezett Szentpétervárra, ahol lelkes munkástömegek fogadták. Malmöi megérkezéséről jelentve Brockdorff-Rantzau kiemelte, hogy a fogadására ott megjelent oroszországi forradalmárok „feltétlenül szükségesnek” tartották „lehető nagyszámú kiemelkedő agitátor tevékenységét, hogy szembeszegüljenek Miljukovnak és Gucskovnak a háború folytatására irányuló szándékaival.”⁸⁶ 1917. május közepén a német és az osztrák vezérkar bécsi együttes ülésén elfogadták azokat a közös lépéseket, amelyek az oroszországi Ideiglenes Kormány politikai eszközökkel való megdöntését célozták. Ezután a németek még határozottabban segítették a bolsevikokat Lenin hatalomra juttatása érdekében.⁸⁷

Az orosz hadsereg 1917. június 6-án/19-én offenzívát indított, amely katasztrofálisan végződött. Az újonnan kinevezett tisztek nem álltak feladatuk magaslatán, s meghozta eredményét Parvus bomlasztó tevékenysége is. Ő ugyanis a katonák beleszólási jogát tudatosan beépítette felforgatási tervébe, sikeresen aláásva a katonai fegyelmet: a katonák kora hajnalig szavazgattak a támadási tervről, s végül úgy döntöttek, hogy azt nem hajtják végre.⁸⁸

A bolsevikok számoltak az offenzíva összeomlásával s a kudarc okozta hangulatot kihasználva megkísérelték puccsal magukhoz ragadni a hatalmat. De az új belügyminiszter keresztül húzta tervüket, s a puccskísérelt kudarcba fulladt. A rendőrség átkutatta a bolsevik pártirodát, és számos kompromittáló iratot talált. A hírt Pereverzev igazságügy-miniszter nyomban a sajtó elé tárt: „Lenin a német ellenség ügynöke. Irodájában ezt bizonyító iratokat foglaltunk le. Vizsgálataink és információink szerint Lenin titkos ügynökeként dolgozik Stockholmban a bolsevik Jakob Fürstenberg, aki Ganyeckij néven ismert, valamint a bolsevik Parvus (dr. Helphand), Petrográdon pedig a bolsevik Kozlovskij, a Ganyeckijjal rokonságban álló és együttműködő Sumenson asszony és még több más személy is. Megállapítottuk, hogy ezen személyek részére, elsősorban Kozlovskij címére, német pénzek érkeznek, amelyeket Berlinből a Diskonto-társaságon keresztül a stockholmi Nia Bankba, majd onnét a petrográdi Szibéria Bankba utalnak át, ahol jelenleg több mint kétmillió rubel van a számlán. A katonai cenzúra azt is leleplezte, hogy a német és a bolsevik ügynökök táviratilag állandó összeköttetésben állnak egymással.”⁸⁹ Kerenszkij miniszterelnök elrendelte Lenin, Kamenyev, Zinovjev és Sumenson azonnali letartóztatását. A *Pravda* szerkesztőségét bezárták. Karinszkij államügyész azonban értesítette ismerősét, Boncs-Brujevicset, Lenin barátját a vádemelésről. Így Lenin másnap Zinovjevvel együtt eltűnt Szentpétervárról, s a finn határ mellett húzták meg magukat.

⁸⁶ Uo. 326.

⁸⁷ Elisabeth Heresch: *II. Miklós...* i. m. 278.

⁸⁸ Uo. 282.

⁸⁹ Uo. 283.

Az illegalitásban dolgozó bolsevikok megkísérelték koholmányoknak beállítani a Lenin elleni vádakat. Berlin és Stockholm azonnal határozott hangú hivatalos cáfolatot adott ki. Rövidesen újabb sokkoló hír érkezett Berlinbe arról, hogy kitudódott: Lenint a németek támogatják. A koppenhágai német követ jelentése szerint „a *Recs* (Beszéd) című orosz lap július 20-i száma arról tudósított, hogy két német vezérkari tiszt, név szerint Schidicki és Lusbers közölték Jermolenko orosz hadnaggyal, hogy Lenin német ügynök. A bolsevikok és a császári kormány között német ügynökként Jacob Fürstenberg és Dr. Helphand (Parvus) közvetített.”

Mivel a német kormány a sikertelen bolsevik puccskísérlet után úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Lenin talán mégsem tudja olyan gyorsan megdönteni az oroszországi rendszert, sőt esetleg nem is képes célt érni, 1917. szeptember végén (október közepén) északnyugatról támadást indított Oroszország ellen. A németek előtt rövidesen nyitva állt az út Kronstadt és Szentpétervár felé.

A bolsevikok egyre több hatalmi pozíciót szereztek meg, mivel a mensevikok és az ideiglenes kormány nem volt képes az emberek helyzetét lényegesen javítani. A bolsevikoknak sikerült a moszkvai és szentpétervári szovjetben megszerezni a hatalmat. Október 12-én/25-én megalakították a Forradalmi Katonai Bizottságot, amely hivatalosan „a német invázió elleni védelmet,” valóságban azonban a kormány megdöntését célzó puccsot előkészítését szervezte.

A szentpétervári katonai forradalmi bizottság elnöke Lev Trockij lett. A bolsevikok vezetői a forradalmat készítették elő és híveik fegyverkeztek. Október 22-én a Trockij vezette forradalmi bizottság átvette a helyőrség vezetését. Több hazai és nemzetközi körülmény figyelembe vételével Lenin a fegyveres felkelést 1917. október 25-re (november 6-ra) tűzte ki, s végül sikerrel járt: a bolsevikok elfoglalták Szentpétervár stratégiai pontjait, megrohamozták az ideiglenes kormány székhelyéül szolgáló Téli Palotát, s átvették a kormányzást. Amikor másnap a röplapok az Ideiglenes Kormány megdöntéséről és az államhatalomnak a Forradalmi Katonai Bizottság kezébe való kerüléséről tudósítottak, Luzius, a stockholmi német nagykövet Berlinbe küldött táviratában csak ezt írta: „további kétmilliót kérek az ismert célra.”⁹⁰ Nem sokkal később további tizenötmillió márkát utaltak át, már közvetlenül Leninnek. Ludendorff tábornok pedig köszönetet mondott a Külügyi Hivatalnak az orosz forradalom támogatásáért.

November 9-én (november 22.) Lenin rádióbeszédben fordult az orosz csapatokhoz azzal a követeléssel, hogy kezdjenek tárgyalásokat a központi hatalmakkal az ideiglenes fegyverszünetről, mert az orosz csapatok főparancsnoka, Nyikolaj Duhonyin tábornok megtagadta azt. Duhonyin szembeszegülésével saját halálos ítéletét írta alá.⁹¹

1917. december 3-án Richard Kühlmann külügyi államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodó összekötő tisztjéhez küldött táviratában megerősítette a korábbi célt: a bolsevikok hatalomra jutását az antant szétrobbantására és Oroszország Németországhoz való közeledésére kell felhasználni. „A legfontosabb diplomáciai hadicél az antant szétrobbantása és annak nyomán számunkra kedvező új, s nekünk megfelelő politikai kombináció létrehozása. Az ellenséges lánc leggyengébb tagjának az orosz gyűrű tűnt; ezért fokozatos fellazítása, s ha lehetséges, kikapcsolása érvényesült; e célt szolgálta a destruktív munka, amelyet Oroszországban a front mögött folytattunk, elsősorban a szeparatista tendenciák támogatása és a bolsevikok támogatása révén. Azok a pénzügyi eszközök, amelyek a bolsevikok számára különböző csatornákon és változó címkék alatt a bolsevikokhoz folyamatosan folytak, lehetővé tették számunkra a Pravda, fő sajtóorgánunk kiadását, élénk agitáció kifejtését, és a párt kezdetben vékony bázisának erőteljes kibővítését. A bolsevikok

⁹⁰ Uo. 298.

⁹¹ Uo. 302.

most hatalomra jutattak; az még nem látható, hogy mennyi ideig tudják magukat hatalmon tartani. Pozíciójuk megszilárdításához békére van szükségük; bennünket pedig minden érdekünk arra szorít, hogy talán csak rövid kormányzati idejüket kihasználva előbb fegyverszünetre, majd ha lehetséges, békekötésre jussunk velük. A különbke megkötése hadicélunk megvalósítását, Oroszország szakítását jelentené szövetségeseivel. E szakításból szükségszerűen adódó feszültség ereje fogja Oroszország közeledési igényének intenzitását és Németországhoz fűződő jövőbeli kapcsolatait meghatározni. Korábbi szövetségesei által pénzügyileg cserbenhagyva Oroszország nálunk keres támogatást. [...] ⁹²

A bolsevikok hatalomra jutása után polgárháború kezdődött, amelynek során antant csapatok szálltak partra orosz földön, hogy a fehér hadsereget támogassák a bolsevikok elleni harcukban. Távol-Keleten 70 000 japán és 8000 amerikai katona szállt partra. A harcokban 2500 brit, 1500 francia és 1500 olasz is részt vett. Franciaország flottaegységet állomásoztatott Ogyesszában, amelyet azonban visszavontak, mert a matrózok között felkelés tört ki.

1916: a Naracs-tavi csata

Az 1916. év az orosz hadvezetésnek bizonyos nyugalmat hozott. A löszerválságon a saját termelés növelésével lettek urrá, így Nagy Főhadiszállásuk a hadsereget ismét bevethetőnek ítélte. A cári hadsereg régi elitje az első két háborús év súlyos veszteségeit egyedül a nehéztüzérség és lövegek hiányával magyarázta. Az idejét múlt taktikákat nem elemezték behatóan, mivel a többnyire nemesi származású, magas rangú tisztek már idősök és társadalmilag is elszakadtak a csapatok többnyire kispolgári származású vezetőitől. Az orosz vezérkarok az egész háború alatt nem tudták túltenni magukat a háború előtti katonai elmélet színvonalán. Ennek nyomán 1916 tavaszán az Északnyugati fronton, Belorusszia területén a régi hagyomány szerinti offenzívát terveztek. A Naracs-tavi csata több mint százezer fő veszteségével vitát váltott ki, amiért lélektanilag részben megbénult az orosz hadvezetés. Maga Alekszejev főparancsnok is kételkedett az új támadások sikerében. Miután az első két évben a magas parancsnoki helyeken megszüntették az anyagi nehézségeket, az emberi és anyagi fölénytől reméltek eredményeket. Ezért a Naracs-tavi csata cezurát jelentett a háború menetében: ez volt a régi katonai elit utolsó aktív akciója. Az érintett tiszteket ugyan leváltották, de már senki sem hitt a támadás sikerében, s nem is vágytak ilyenek indítására.

A Bruszilov offenzíva – a „gőzhenger”

Miközben a vezérkar nagy része rezignáltan az összes hibát az egyszerű katonákra kennte, az orosz hadseregben mégis jelentkeztek taktikai újdonságok. Alekszej Bruszilov már az előző háború évben új elképzelést dolgozott ki. A régi taktika értelmében kisebb szakaszon lehetőleg nagy erőt kellett összpontosítani, s hosszú tüzérségi támadás után a gyalogság rohammal támadt az ellenséges állásokra. Mindez nagy veszteségekkel járt, anélkül, hogy döntő sikert ért volna el.

Bruszilov sikeresebb taktikát dolgozott ki. Több száz kilométeres szakaszon, több irányú támadást javasolt. Ezzel megakadályozta az ellenfél tartalékainak gyors és tervszerű elosztását. Másrészt a gyalogság által megteendő távolságot is lehetőleg rövidre szabta. A Naracs-tavi csatáig az orosz lövészeknek majdnem egy kilométert kellett megtenniük, addig Bruszilov a lövészárkokat olyan közel építtette ki az ellenséges állásokhoz, amennyire csak lehetett. Arra használta a tartalékait, hogy mintegy 300 méter hosszú és 90 méter széles fedezékeket épített ki az egész arcvonalon. Ezek menedéket jelentettek a csapatok számára, és

⁹² HORST GÜNTHER LINKE (Hrsg.): *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917–1945*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 32.

megakadályozták, hogy az osztrákok megfigyeljék őket. Az oroszok titokban 90 méterre (néhány ponton mindössze 65 méterre) közelítették meg az osztrák vonalakat. Bruszilov meglepetésszerű támadást készített elő mintegy 490 kilométeres fronton.

A nyugati szövetségesek által kifejtett egyre nagyobb nyomás miatt az oroszok felgyorsították az előkészületeiket. Bruszilov négy hadsereget gyűjtött össze, amelyek összesen negyven gyaloghadosztályból és tizenöt lovashadosztályból álltak. Harminckilenc osztrák gyaloghadosztállyal és 10 lovashadosztállyal állt szemben, amelyek három sorban egymás mögött húzódó védelmi vonalon voltak elosztva, bár később a németek erősítéseket küldtek. Mivel Bruszilov tudta, hogy nem kap jelentős erősítéseket, előredobta tartalékait az arcvonalba. A főhadiszállás sürgette Bruszilovot, hogy jelentősen rövidítse le a támadási arcvonalszakaszt, és jóval nagyobb mértékben összpontosítsa az orosz csapatokat. Bruszilov azonban ragaszkodott a tervéhez, s a főhadiszállás engedett.

1916. június 4-én az oroszok az osztrák–magyar védelmi vonalak elleni nagy erejű, pontos, de rövid ideig tartó tüzérségi előkészítéssel nyitották meg az offenzívát. A hangsúlyt a korabeli, hosszú ideig tartó tüzérségi előkészítéssel ellentétben – amely időt adott a védőknek, hogy előhozzák tartalékaikat és kiürítsék a legelső lövészárkokat, s ráadásul olyan komoly károkat okozott a terepben, hogy a támadók nehezen tudtak előrenyomulni – most az előkészítés rövidegére és pontosságára helyezték. A tüzérségi tűz még tartott, amikor megindította az első vonal támadását, s az egymás után indított sűrű rajvonalaknak a védők nem tudtak ellenállni. A támadás kezdetben sikeres volt, az osztrák–magyar vonalakat áttörték, és Bruszilov négy hadserege közül három széles fronton tudott előrenyomulni. Az áttörés sikerét segítette Bruszilov újítása, hogy rohamcsapatokat alkalmazott az osztrák védelmi vonalak gyenge pontjai ellen, amelyek áttörést értek el, amit ezután a fő orosz hadseregek kiszélesíthettek. Bruszilov taktikai újításai fektették le az alapját a németek beszivárgásos taktikájának (más néven a Hutier-féle taktikának), amelyet később a nyugati fronton használtak.

Bruszilov soktaktikája a cári hadsereg első győztes offenzíváját eredményezte 1914 óta, miközben a központi hatalmakkal ideiglenes válságot váltott ki. Az első sikerek után azonban visszatértek a konzervatív taktikához, amely miatt ismét felszöktek az orosz veszteségek. Ugyan 1916 telén az orosz katonák ismét a Kárpátokban álltak, mégsem álltak át a soktaktikára, mert katonai vezetésük nagy része alábecsülte jelentőségét, mivel azt csak a k.u.k. hadsereg frontszakaszán alkalmazták.

Románia hadbalépése (1916. augusztus)

Miközben a cári birodalom katonai vezetése új utakra lépett, az ország politikai vezetése szintén a helyzet javításán munkálkodott. A világháború alatt a nagyhatalmak megkísérelték a kisebb államokat a maguk oldalára állítani. Bulgária hadbalépése a központi hatalmak oldalán ilyen sikeres kísérlet volt. Az orosz politikusok Romániában látták a mérleg nyelvét, hogy a háborút Oroszország javára fordítsák. Az orosz kormány tervei szerint – Erdély megszerzésének ígéretével – Románia offenzívát indíthatna Ausztria–Magyarország ellen, s ezzel kikapcsolná Németország legszorosabb szövetségését.

Az optimista várakozások azonban megghiúsultak. A balkáni állam hadserege számszerűen ugyan erős volt, de gyengén felfegyverzett és rosszul vezetett. Románia Oroszország által ünnepelt hadbalépése végül összeomlással zárult. A román hadsereg 1916 késő nyarán ugyan benyomult Erdélybe, de Mackensen hadseregcsoportja és a Falkenhayn tábornok vezette 9. hadsereg ősszel nyolc hét alatt kiszorította őket. A németek lovasságukat

is bevetették, de az év végén a lóhiány miatt legtöbb lovas hadosztályukat feloszlatták és lövész-hadosztálya alakították.⁹³

Már 1916. december elején elesett Bukarest, s az év végéig a központi hatalmak szinte az egész ország területét ellenőrzésük alá vonták. Pontosabban bekövetkezett, amitől Alekszejev vezérkari főnök tartott: Románia gyengesége miatt a központi hatalmak Dél-Oroszországot fenyegették. A román front inkább gyengítette Oroszországot, mert az orosz csapatáthelyezések gyengítették a keleti frontot Galíciában és Volhíniában.

A keleti német impérium

Miu

tán Szovjet-Oroszország és a központi hatalmak már 1917. december 5-én tíz napos fegyvernagyvadásban, majd december 15-én hosszútávú fegyverszünetben egyeztek meg, hosszadalmas tárgyalások kezdődtek, amelyet az orosz delegáció február 10-én megszakított. 1918 januárjában élénk vita alakult ki a polgári birodalmi vezetés és a Legfelső Hadvezetés között – beleértve Hindenburg und Ludendorff január 7-i lemondási ajánlatát is –, mert a felek eltérő véleményen voltak az Oroszországgal szembeni lépésekről. Végülis a szerződés – amely az európai Oroszországot visszavetette a Nagy Péter előtti határaitra – tartalmilag a Külügyi Hivatal többsége által 1914 óta képviselt hadicél-elképzelést valósította meg.

A *Pörölycsapás* nevű német támadáshoz kapcsolódóan a breszt-litovszki békeszerződést 1918. március 3-án írták alá,⁹⁴ lényegében olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatainak értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Belorusszia és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A nyáron tárgyalat pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át, s ezek voltak az ország legiparosodottabb részei.⁹⁵

A breszt-litovszki tárgyalások alatt az ukrán *Zentralna Rada* delegációja 1918. február 9-én békeszerződést írt alá a központi hatalmakkal, amellyel az ország valójában kilépett az orosz államszövetségből.⁹⁶ Február 12-én a Rada-kormány átnyújtotta a német félnek a formális beavatkozási kérést Ukrajnában a bolsevikok által ellenőrzött Kijev megszállására. Február–április között német és osztrák–magyar csapatok átvették az ellenőrzést az egész „független” Ukrajna felett és – a breszt-litovszki békeszerződés megsértésével – megszállták a Krímet (május 1-jén Szevasztopolt), az egész Donyec-medencét, s végül május 8-án Rosztovot. Az orosz fekete-tengeri flotta Novorosszijkba húzódott vissza, ahol nagy része június 17–18-án a kilátástalan helyzetben elsüllyesztette önmagát.

A Legfelső Hadvezetés elutasította az osztrák–magyar csapatok kijevi állomásoztatását, s a német egységek március 1-jén foglalták el a várost. Néhány hét múlva a

⁹³ GERHARD HIRSCHFELD, GERD KRUMEICH UND IRINA RENZ (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2003. 610.

⁹⁴ BAUMGART, WINFRIED: *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien–München, 1966. p. 13, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*. 155, 627, PETZOLD, JOACHIM (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg*. Band 3. November 1917 bis November 1918. Berlin, 1969. 101, 118.

⁹⁵ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m. 446–448.

⁹⁶ Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 187.

Monarchiának Volhínia, Podólia, Cherson és Jekatyerinoszlav kormányzóságokat juttatták. Az ukrán politikára egyedül a kijevi német katonaság gyakorolt meghatározó befolyást, elsősorban Wilhelm Groener, az ottani hadseregcsoport vezérkari főnöke. A szovjet-orosz kormány ellen velük együttműködő, de cselekvőképtelennek tekintett ukrán Központi Rada gyorsan terhes lett számukra. Április 28-án német tisztek fegyverrel a kézben letartóztatták a Rada által támogatott kormányt. Egy nappal később – előzetes német bátorításra – a kijevi cirkuszban Pavlo Szkoropadzkij tábornok vezetésével összeült a nagybirtokosok gyűlése, az ún. hetmanat.⁹⁷

A jóvátételi kérdést kivették a szerződésből, s a nyilvánosság kikapcsolásával majd a nyár folyamán Berlinben tárgyalták. Augusztus 27-én itt több kiegészítő szerződést írtak alá, s Oroszországot Grúzia függetlenségének elismerésére kötelezték. Ellentételezéseként megígérték a német csapatok visszavonását a Berezina mögé, valamint az észti és lívföldi határt.⁹⁸ A megszállás során súrlódásokra került sor a német és az osztrák–magyar parancsnokságok között, mivel nem állítottak fel egységes parancsnokságot s az első hónapokban nem határolták el a megszállási övezeteket sem. A felek kezdetben egyfajta versenyfutással, gyors előrenyomulással igyekeztek kész helyzetet teremteni („Versenyfutás Ogyesszáért”).

Az ukrán bábkormány a német csapatok decemberi kivonásáig tartotta magát. Pártfogásával 1918 november elejéig 34 745 vagon élelmiszert, gabonát és nyersanyagot szállítottak el Ukrajnából (kerekén 20 000 vagon Ausztria–Magyarországra, 14 100 Németországba, a maradék Bulgáriába és Törökországba), s hajlandónak nyilatkozott a megszállási költségek fizetésére is.⁹⁹

Az 1918. március 7-én aláírt német–finn szerződésekkel megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal. A német–finn kereskedelmi szerződés előírta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett. A gazdaságvédelmi övezet mellett a titkos katonai pótegyezményben Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneoban. A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan katonai segítségnyújtással kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz–Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta „közbülső államnak”, a monarchista Közép-Európa északi-tengeri sarkkövének képzelték országukat.¹⁰⁰ A szerződést aláíró fehér-finn kormány képviselői áprilisban, a német intervenciók csapatok nyomában tértek vissza ismét Helsinkibe. 1918. október 9-én a finn parlament Friedrich Karl von Hessent választotta finn királynak.

⁹⁷ Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918...* i. m. 127.

⁹⁸ Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 385.

⁹⁹ Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918...* i. m. 150.

¹⁰⁰ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m. 451–453.

Grúzia – amely május 26-án függetlennek nyilvánította magát – két nappal később Potiban írta alá első szerződését. Júniusban egy kisebb német katonai kontingens szállt partra, és megszállta Tbiliszit. Majd a grúziai német csapatokat gyorsan megerősítették, s létszámuk 1918 szeptember közepén már 19 000 főre nőtt.¹⁰¹

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződéssel¹⁰² Románia szintén kivált a háborúból (a fegyverszünetről 1917. december 9-én Focşaniban egyeztek meg). A szerződés alapvető politikai és gazdasági beavatkozást helyezett kilátásba: az olajmezők 90 évre szóló bérlete német társaságok által, a mezőgazdasági termékek exportja csak Németországba és Ausztria–Magyarországra, leplezett jóvátételi fizetések, a megszállás fenntartása, felügyelő német polgári tisztviselők a román minisztériumokban. A románoknak sikerült kivonniuk magukat a további német követelések alól – a Külügyi Hivatal eredetileg Constanta kikötő bérlete mellett Németország és Románia perszonálunióját tervezte, vagyis a román királyi korona átadását II. Vilmosnak –, nem utolsó sorban Ausztria–Magyarország ellenállása miatt, amely szintén biztosítani szeretne volna magának Románia ellenőrzését.

Bulgária az egész Dobrudzsát követelte és ezzel Románia kiszorítását a Fekete-tengertől, amit azonban Törökország alapvetően elutasított. Így a tárgyalásokon a központi hatalmak maximális programjai kölcsönösen semlegesítették egymást; Románia így – jóllehet egyedüli hadviselő hatalomként teljes katonai vereséget szenvedett és az egész országot ellenséges csapatok szállták meg – legalábbis területi vonatkozásban kíméletes elbánásban részesült.

Bulgária megkapta Dél-Dobrudzsát, amelynek ellentételezésül Románia megkapta Besszarábiát, az egykori orosz kormányzóságot, így területe még növekedett is. Bulgária területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett, lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről és ezen túlmenően Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb–macedón bányavidéken. Románia Cernavoda–Constantán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Ausztria–Magyarország néhány területet szakított el a Kárpátokban; stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, amelyek utolsó területi nyereségei voltak.¹⁰³

1918. május 12-én Károly meglátogatta a Spa-i főhadiszálláson tartózkodó II. Vilmos császárt, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt aláírására mégsem került sor. II. Vilmos és Károly, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a hosszú távú, szoros, a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló politikai szövetség, a fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a szerződő felek közötti teljesen vámmentes forgalom. Ezek feltételül azonban Károly a lengyel kérdésben történő megállapodást szabta.

Oroszország visszaszorítása és a kelet-európai német dominancia nem a különböző érdekcsoportok és a Ludendorff által követelt közvetlen annexiók révén, hanem az újonnan létrehozott, politikailag és gazdaságilag Németországhoz kötött szatelit-államok feletti informális uralom révén valósult meg. Mindez közvetlen kül- és belpolitikai előnyöket is kínált: a Richard von Kühlmann felelős államtitkár részéről tett német hitvallás a „népek

¹⁰¹ BIHL, WOLFDIETER: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil 2. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit 1917–1918.* Wien–Köln–Weimar, 1992. 76.

¹⁰² HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 31–37.

¹⁰³ Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 203.

önrendelkezéséről” megszüntette az antant korábbi propagandisztikus monopóliumát, s lehetővé tette a Reichstag többségének, hogy a breszt-litovszki békeszerződést arculata teljes elvesztése nélkül ratifikálja. Breszt-Litovszkkal létrejött a német vazallus- és kliensállamok rendszerének alapja, amely Berlinnek közvetlen politikai, gazdasági és katonai befolyást ígért „Murmanszktól Bakuig.” Közép-Európa kiépítése továbbra is az európai hegemoniára törekvő német igények bázisa maradt. Bulgária és Törökország bekapcsolódásával Közép-Európa mellék-országaival együtt kibővült volna közvetlen német, vagy osztrák–magyar befolyás alatti uralomra az Antwerpen–Hamburg–Bécs–Szófia–Konstantinápoly–Bagdad vonalon. Így a német Közép-Európa az Északi-sarktól a Perzsa-öbölhöz terjedne.

A Kaukázusban 1918 késő nyarán már kirajzolódtak egy új német–brit front körvonalai, mivel egyidőben brit csapatok szálltak partra a Kaszpi-tenger nyugati partján és augusztus 4-én Bakut is elfoglalták. A Baltikum északi részén, amelynek nyílt vagy rejtett annexiója belpolitikailag nem bizonyult megvalósíthatónak – elsősorban a Legfelső Hadvezetés szorgalmazására – kísérlet történt arra, hogy Egyesült Balti Hercegség néven a német kisebbség által uralt államrendszert hozzanak létre. Litvániában a német politika ugyan nagyobb játékkeret engedett a hazai nacionalistáknak, de mégis egy württembergi gróft helyezt trónra II. Mindaugaus királyként. De a litván koronára a szász királyi ház is igényt támasztott.¹⁰⁴

Háborús döntés nyugaton s a központi hatalmak összeomlása

1918 elején a breszt-litovszki tárgyalások siettetésének fő célja a Legfelső Hadvezetés részéről azon megfontolás volt, hogy mielőbb csapatokat szabadítson fel a már 1917 novembere óta nyugaton tervezett döntő harcra. 1917 vége és 1918. november között a nyugati frontra 63 hadosztályt csoportosítottak át keletről, s további három hadosztályt a Balkánra helyeztek. Ausztria–Magyarország 1918. január–augusztus között az olasz frontot 25, a balkáni frontot 5, korábban keleten lekötött hadosztállyal erősítette meg.

A keleten maradt egységek száma azonban továbbra is magas volt. 1918. március 21-én, a németek nyugati offenzívájának kezdetén keleten még mindig 53 német hadosztály és 13 önálló brigád állt, összesen több mint egy millió katona. A német katonai állomásoztatás súlypontját a Legfelső Hadvezetés által „mesterséges képződménynek” nevezett Ukrajna alkotta, amely a félelmek szerint „automatikus visszazuhanna Oroszországhoz”, ha a német és osztrák–magyar megszálló csapatok számát erőteljesebben csökkentenék. Őszig azonban mégis fokozatosan kivontak 25 további hadosztályt, így összlétszámuk valamivel több mint 500 000 főre csökkent – elosztva a Baltikumban állomásozó 8. hadsereg, a Belorussziában és Kelet-Lengyelországban maradt 10. hadsereg, valamint a kijevi hadseregcsoport között. Az Ukrajnában állomásozó 2. osztrák–magyar hadsereg 1918 nyarán 200–250 000 főt számlált.¹⁰⁵

A keleti frontról érkező valamennyi német egységet nyugati bevetésük előtt speciális oktató tisztek intenzív „hazafias oktatás” alá vetették, mert a Legfelső Hadvezetés az 1917–1918 fordulóján jelentkező súlyos fegyelmi vétségek – önkényes távolmaradás, dezertáció, nyílt parancsmegtagadás – miatt abból indult ki, hogy az orosz forradalom közvetlen hatásai nem maradtak hatástalanok a csapatok „megbízhatóságára.”

1918 szeptemberében Rownoban, Sepetovkában, Kijevben és Polozkban először került sor fegyveres összecsapásra a legénység és a tisztek között. Harkovban a katonák nyíltan

¹⁰⁴ Lásd összefoglalóan BASLER, WERNER: *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*. Berlin, 1962.

¹⁰⁵ Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918....* i. m. 149.

felláztak a nyugati frontra történő áthelyezésük ellen, és vörös zászlót vontak fel. Szeptember végén emiatt adták fel Szentpétervár és Murmanszk már előkészített megszállását, hasonlóképpen a Grúziából tervezett Baku ellenes vállalkozást is. Ludendorff 1918 októberében azt mondta Max von Baden kancellárnak, hogy a keleti német csapatok tömegei többé már nem alkalmazhatók offenzív akciókra, s már csak „bizonyos védekező erővel” rendelkezik.

A szovjet-orosz kormány már 1918. november 13-án, két nappal a compiègne-i fegyverszünet után érvénytelenítette a breszt-litovszki békeszerződést. Európa keleti területének nagy részét 1920–1921-ig, a háború végétől azonnal az orosz polgárháború, a nemzeti államalapítások- és állami terjeszkedési elképzelések és politikai-társadalmi felkelések frontvonalai szőtték át.¹⁰⁶

Epilógus a dilettáns háborútervezésről, a hadseregekről és a veszteségekről

Az első világháborús osztrák–magyar haditerv már a háború elején több sebből vérzett; túlságosan sok tényező pusztá spekulációra, feltételezésre és téves számításokra épült. „Ennél dilettánsabb módon még nem robbantottak ki háborút, mint 1914-ben Szerbia ellen” – vélekedett Fritz Fellner, a közelmúltban elhunyt osztrák történész.

Az első világháború előtt a Monarchia – Németországhoz hasonlóan – szintén kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. Az elképzelések szerint a mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi siker után a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, és lerohanják Szerbiát. Conrad fontosnak tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezen a nyugati frontról, mert nélkük a Monarchia nem tudja feltartóztatni az orosz haderőt. Erre azonban Moltkétől sohasem kapott megnyugtató ígéretet, aki kb. 6 hétben jelölte meg a nyugati hadművelet idejét. (Szeptember 20-a körül valójában csak 9 német hadosztály érkezett.)

A Monarchia közel kétmillió hadereje azonban a kétfrontos háborúhoz elégtelennek bizonyult. Egyfrontoshoz is csak akkor lett volna elég, ha az ellenfél nem Oroszország, mert ebben az esetben is már német segítségre volt szüksége. Szerbia (és Montenegró) ellen viszont elegendő erőfőlénnyel rendelkezett a támadó háború esetén is. Diplomáciájának csak az oroszokat kellett távol tartani az ügytől, mert ellenkező esetben a Monarchiának már le kellett mondania a lépésről; így Szerbia legyőzésére is csak Oroszország távolmaradása esetén volt lehetősége. Ha Oroszország belgrádi pártfogoltja segítségére siet, akkor már csak a kontinentális háború kockázatával lehet a konfliktust tovább élezni.

Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnök tervei irreálisak voltak, s rendkívüli veszteségekkel jártak. A Monarchia külpolitikai érdekeit szerinte leginkább akadályozó szerbek legyőzéséről még akkor sem kívánt lemondani, ha ennek ára az oroszokkal szembeni időleges visszavonulás és területvesztés lenne. Öngyilkossággal felérő hazardírozást folytatott, hiszen tudta: mit sem ér a Balkánon kivívott győzelem, ha az oroszok tönkreverik csapatait Galíciában. Ezért alternatív megoldást dolgozott ki: orosz hadbalépés esetére délen csak a védelemhez minimálisan szükséges erővel számolt, s minden nélkülözhető csapatot az oroszok ellen vetne be. Ha pedig az oroszok mégsem indítanának háborút a szerbek oldalán, egy gyors és megsemmisítő hadjáratral kikapcsolná Szerbiát.

A rendelkezésre álló 48 hadosztályt három csoportra osztotta. Az első, nyolc hadosztályból álló, ún. minimális Balkán-csoport egységei minden esetben a Balkánon

¹⁰⁶ GALLUS, ALEXANDER (Hrsg.): *Die vergessene Revolution von 1918/19*. Göttingen, 2010. 187–222.

kerülnének bevetésre. A maradék 40 hadosztály kerülne orosz háború esetén az északi hadszíntérre, a vasutak szállítási kapacitása miatt két csoportban: előbb a 28 hadosztályból álló A lépcső, majd a 12 hadosztályból álló B lépcső. Ha viszont az oroszok kimaradnak a háborúból, a B lépcső is délre indul, s ott a minimális Balkán-csoporttal együtt (20 hadosztály) kétszeres erőfölényük elegendő lehet a szerbekkel szembeni győzelemhez.

Mivel 1914. július 31-én bizonyossá vált, hogy Oroszország nem marad ki a konfliktusból, megkezdődött a Monarchia haderejének általános mozgósítása. Conrad megkísérelte a már a Balkán felé vonatozó B lépcső szállítmányait átirányítani az északi hadszíntérre, ám a vasúti szállítási szakembereknek nem volt átirányítási forgatókönyvük. Így Conrad tudomásul vette a helyzetet, s beleegyezett abba, hogy a B lépcső szerelvényei utazzanak le a Balkánra, ott rakodjanak ki, s ha majd északon befejeződik az A lépcső szállítása, akkor indítsák őket is Galícia felé. Így azután a B lépcső (a komplett 2. hadsereg) dél felé vonatozott, miközben északon lett volna minden katonára szükség. Conrad ugyan a 2. hadseregnek megtiltotta, hogy beavatkozzon a balkáni harcokba, nehogy késedelmet szenvedjen majd északra szállításuk, a tilalom azonban nem sokat ért. A 2. hadsereg egyes csapatai soha nem jutottak el Galíciába, de a többiek is csak jelentős késéssel. Így a 2. hadsereg tevőlegesen nem vehetett részt a balkáni harcokban, de az oroszok ellen is jó ideig hiányzott. A balul sikerült felvonulás a Monarchia 1914. évi nagy vereségeinek egyik okozója volt.¹⁰⁷

A keleti hadszíntéren eleve a Monarchia gyengébb pozícióját kalkulálták. Sem a mozgósítási időben, sem a hadsereg létszámában, sem a fegyvernemi erőviszonyokban nem értek fel az orosz haderőhöz, ennek ellenére kardcsörtető politikát folytattak. A központi hatalmak arra számítottak, hogy az orosz támadásra csak a mozgósítás teljes befejezése után, a hadüzenettől számítva hat hét elteltével kerül sor. A Monarchia vezérkarát meglepte, hogy az orosz csapatok a mozgósítás befejezése előtt támadásba lendültek. Nem tudták ugyanis, hogy az antant vezérkarok a háború előtti értekezletükön az orosz támadás lehetőségét a mozgósítás kezdetét követő 20. napon határozták meg; valójában azonban már a 17. napon megindultak.

A Monarchia hadserege a dualista struktúra miatt nem volt egységes felépítésű. A haderő hétnyolcad részét a közös hadsereg keretében szervezték, amely emberállományának felét a magyar korona országai adták. A közös hadsereg mellett és attól elkülönítve szerveződött a magyar korona országaiban a honvédség, az örökös tartományokban a Landwehr.

A Monarchia a háború elején már több mint 3 millió embert vonultatott be, amelynek majdnem fele a magyar korona országaiból került ki. A súlyos emberveszteségek ellenére hadseregének létszáma a háború alatt 4–5 millió fő között mozgott; a frontokon állandóan 2–3 millió katona tartózkodott. Mivel a veszteségek (elesettek, sebesültek, hadifoglyok) rendkívül súlyosak – közel 5 millió – voltak, az állandó magas létszámot a Monarchia úgy érte el, hogy a háború alatt összesen 8–11 millió embert állított fegyverbe, s ebből legalább 3,8 millió főt a magyar korona országaiból.¹⁰⁸

A Monarchia hadseregének utánpótlása a katonák számát tekintve a háború egész ideje alatt kielégítő volt (az oroszokhoz hasonlóan itt is a magas létszámmal pótolták a hiányosságokat), de kiképzettsége nem felelt meg a kívánalmaknak. A hadsereg ellátása fegyverrel, ruházati és élelmezési anyagokkal egyre romlott. Az óriási hadsereg fenntartása és utánpótlása a Monarchiának kereken 70 milliárd koronájába került. A kvóta értelmében

¹⁰⁷ POLLMAN FERENC: *Dilettáns háborútervezés*. In: Rubicon, 2014/4–5. 82–86.

¹⁰⁸ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 124, 126.

(63,6:36,4) ebből mintegy 25 milliárd jutott Magyarországra, amely teher meghaladta teljesítőképességét.¹⁰⁹

A Monarchia az első világháborúban rendkívüli vérvesztést szenvedett: 1,56 millió halottat (1,1 millió katona és 467 000 civil) veszített; a sebesültek és hadifoglyok száma 3,6 millió volt. (A nyugati hadszíntéren a háború egész menete alatt a két oldalon csupán 1,3 millió katona esett hadifogságba, amely a lövészárk-küzdelem sajátosságainak köszönhető.) Az orosz veszteségeket a hiányzó statisztikák alapján nehéz felbecsülni. A történészek a halottak számát 1,3 millióban, a hadifoglyokét 2,9 millióban adják meg, amely hozzávetőlegesen megfelel Franciaország és a Monarchia veszteségének.

¹⁰⁹ Uo. 126.